

मनरेगा आणि विविध विभागांच्या योजनांचे अभिसरण करुन सुविधा संपन्न कुटुंब मिशन राबविणे आणि सर्वांगीण ग्रामसमृद्धी साध्य करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
नियोजन विभाग (रोहयो प्रभाग)
शासन निर्णय क्रमांक- मगारो-२०२२/प्र.क्र.१७४/रोहयो-६अ
१६ वा मजला, नवीन प्रशासन इमारत,
मादाम कामा रोड, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२,
दिनांक :- १४ डिसेंबर, २०२२.

- वाचा :**
- १) महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ (२०१४ च्या सुधारणांसह)
 - २) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, २००५
 - ३) शासन निर्णय, नियोजन विभाग (रोहयो प्रभाग), क्र.मगारोहयो-२०२२/ प्र.क्र.१६०/रोहयो-७, दिनांक ३१ मे, २०२२.

प्रस्तावना:

राज्यात मनरेगाच्या अंमलबजावणीत विविध यंत्रणांमध्ये मनरेगाचे उद्दिष्ट 'मागेल त्याला काम' असे समजले जाते आणि मग लोकांनी कामाची मागणी केली नाही म्हणून काम दिले जात नाही. भारत सरकारचा मनरेगा कायदा-२००५ च्या उद्दिष्टांमध्ये सुरुवातीपासूनच उपजिविकेच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचे स्पष्ट करण्यात आले असून महाराष्ट्र राज्याच्या रोजगार हमी योजना (सुधारणा) कायदा २०१४ मधील त्यासंदर्भातील तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत:

कलम २. योजनेची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहे:

- (१) प्रत्येक कुटुंबाला आर्थिक वर्षात केंद्रीय कायद्याच्या अनुसूचीमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कालावधीपेक्षा कमी नसेल एवढ्या कालावधीसाठी, रोजगार हमी म्हणून मागणीनुसार ग्रामीण भागात अकुशल हाताला काम प्रदान करणे. परिणामी विहित गुणवत्तापूर्ण टिकाऊ उत्पादक मत्ता निर्माण होणे;
- (२) गरिबांच्या उपजिविकेच्या साधनांचा आधार मजबूत करणे;
- (३) सामाजिक समावेश सक्रियपणे सुनिश्चित करणे.
- (४) पंचायत राज संस्थांचे बळकटीकरण:

प्रौढ सदस्य या कायद्याने किंवा या अंतर्गत आणि योजनेत घालून दिलेल्या अटीच्या अधीन राहून अकुशल अंगमेहनतीचे काम करण्यासाठी स्वेच्छेने तयार होत असतील तेव्हा उपरोक्त उद्दिष्टे लागू होतील.

आणि

कलम ५ प्रमाणे. राज्य सरकार इतर सरकारी योजना किंवा कार्यक्रमांसह रोहयो योजनेतील कामांमधून परिणाम साध्य करण्यासाठी आंतर-विभागीय अभिसरणातून शेवटच्या टप्प्यापर्यंत प्रभावी अंमलबजावणीसाठी ठोस पावले उचलेल. जेणेकरून योजनेमध्ये सामंजस्य आणि सर्वसमावेशकता येईल, गुणवत्तापूर्ण मत्ता निर्माण होईल आणि उत्पादकता सुधारेल यामुळे गरिबीच्या बहुविध आयामांवर शाश्वत रीतीने मात करता येईल.

यासोबतच भारत सरकारचा मनरेगा कायदा २००५ च्या शेड्यूल एक ३ (b) अनुसार योजनेचा गाभा उद्दिष्ट, "गरीबाचा उपजिविकेचा संसाधनाचा आधार मजबूत करणे" असा आहे. त्यामुळे प्रौढ व्यक्तींनी अकुशल अंगमेहनतीची कामे करत असताना गुणवत्तापूर्ण टिकाऊ उत्पादक मत्ता निर्माण करावयाचे आहेत.

रोहयोअंतर्गत सार्वजनिक मत्तांवर भर होता तर मनरेगाअंतर्गत वैयक्तिक मत्तांवर किमान ६० टक्के खर्च करावयाचे आहे. गुणवत्तापूर्ण टिकाऊ उत्पादक मत्ता निर्माण करून उत्पादकता वाढवल्याने उत्पादन, उत्पन्न व निव्वळ नफ्यात वाढ होईल व त्यांच्या उपजीविकेचा आधार मजबूत होईल. त्याने गरीबीच्या वंचिततेच्या विविध आयामांवर शाश्वत रीतीने मात करणे शक्य होईल. राज्यातील सर्व विभागांचे अंतिम उद्दिष्ट राज्याच्या नागरिकांना सुखी, समाधानी आणि समृद्ध करणे आहे. नागरिकांच्या गरीबीच्या आयामांवर मात करणे त्याचा मूलभूत टप्पा आहे. त्यासाठी राज्यातील सर्व विभागांनी आपापल्या, योजनांचे मनरेगाच्या योजना सोबत सक्रियपणे अभिसरण करावयाचे आहे हे स्पष्ट होते.

कायद्याचा वरील कलमांच्या अभ्यासातून असेही लक्षात येते की मनरेगा फक्त रोजगार निर्मितीचा कायदा नसून त्याचा उपयोग गुणवत्तापूर्ण मत्ता निर्माण करण्यातून उत्पादकता वाढ आणि पर्यायाने उत्पन्न वाढ करण्यासाठी करावयाचे आहे. म्हणून मनरेगा कायदा फक्त 'मागेल त्याला काम' एवढेच नाही. याप्रमाणे तयार केलेल्या दृष्टिकोनास शासन, 'मनरेगा - सुधारित दृष्टिकोन' असे संबोधले आहे.

आता नीती आयोगाने गरीबी हे वंचिततेच्या आधारावर बहुआयामी निर्देशांकात परिभाषित केला आहे. कोणते कुटुंब कोणत्या आयामावर वंचित आहे हे शासनाच्या विविध विभागांना माहीत असते किंवा माहीत असणे शक्य आहे. शासनाचे सर्व विभाग मिळून राज्याच्या नागरिकांची वंचितता संपुष्टात आणणे हे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे यापुढील काळात मनरेगा ही 'मागेल त्याला काम' ऐवजी 'वंचितता दूर करण्यासाठी लागेल त्याला काम' अशी योजना राहणार आहे. या पुढील काळात नागरिकांनी काम मागायला येण्याऐवजी विभागांनी वंचिततेचा सर्वेक्षण करून ते दूर करण्याच्या हेतूने कुटुंबाकडे स्वतःहून पोहोचून त्यांची वंचितता संपविण्यात त्यांना सहभागी करून घ्यावयाचे आहे. त्यांच्या अडचणी सोडवण्यास ते स्वतः सक्षम आहेत असा आत्मविश्वास राज्यातील प्रत्येक कुटुंबात निर्माण करावयाचे आहे. अशा पद्धतीने प्रत्येक कुटुंबाला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात (सामाजिक समावेशन) आणण्यासाठी प्रत्येक विभागाने सक्रियपणे सहभागी व्हावयाचे आहे.

निधीबाबत कायद्याची तरतूद: मनरेगा अंतर्गत निधीची उपलब्धता मागणीप्रमाणे असते. वंचिततेवर मात करणे हे कायद्याचा उद्दिष्ट असल्यामुळे राज्यातील वंचित कुटुंबांना दरवर्षी १०० दिवसांचे रोजगार देण्याचे उद्दिष्ट राज्याचे आहे. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकप्रमाणे राज्यात १४.९% कुटुंब वंचित आहेत. त्यानुसार राज्यात ३६ लक्ष कुटुंबे कोणत्या तरी वंचिततेत सापडले आहे. म्हणून राज्याने दरवर्षी किमान ३६ कोटी मनुष्य दिवस तयार करायला पाहिजे. रु.२५६ दर दिवसाची मजुरी पकडून आणि त्यात ४०% कुशल घटक मिळवल्यावर रुपये १५,३६० कोटींची निधी येतो. इतकी तरतूद दरवर्षी राज्यातील गरीबी कमी करण्यासाठी उपलब्ध होईल. त्यातील ९०% म्हणजेच १३,८२४ कोटी केंद्र शासनाचा असेल. तथापि मनरेगा पाच एकर भूधारणा असलेल्या कुटुंबांना सुद्धा लागू आहे. अशा कुटुंबांची संख्या खूप जास्त आहे

राज्य शासनाने निधीच्या उपलब्धतेसाठी रोहयो कायद्यात व्यावसायिक कराची तरतूद केली आहे. मागील वर्षी राज्याच्या या कराचे उत्पन्न रुपये २,५०० कोटी होते. हा पूर्ण निधी मनरेगासाठी वापरायचा झाल्यास याच्या दहा पट म्हणजे रुपये २५ हजार कोटीचा निधी मनरेगांतर्गत कामे करण्यासाठी उपलब्ध आहे.

राज्याने मागच्या वर्षी रुपये २,५०० कोटीचा वापर मनरेगांतर्गत केला होता. कायद्याच्या विविध अंगांनी विचार केल्यास राज्यातील कुटुंबांचे वंचितता निर्मूलन आणि पर्यायाने सुविधा संपन्नता वाढविण्यासाठी मुबलक निधी उपलब्ध आहे.

अभिसरणाचे तात्पर्य:

अभिसरणाचा साधारणपणे अर्थ लागतो तो मनरेगाचा निधी आणि विविध विभागांच्या निधींचे एकत्रीकरण. परंतु कुटुंब व गाव समृद्धीच्या दृष्टिकोणातून बघितल्यास याचा अर्थ व्यापक आहे. हे खालील विश्लेषणावरून दिसते.

प्रत्येक विभाग राज्यातील नागरिकांना सुखी, समाधानी व समृद्ध करणे आणि त्यात सातत्य ठेवण्यासाठी अस्तित्वात आले आहेत. या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी कराव्या लागणाऱ्या कामांची विभागणी करून त्यातील प्रत्येक कामांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी विभागांना देण्यात आली आहे. सर्व विभागांनी आपापले काम केले की वरील अंतिम उद्दिष्ट प्राप्त होईल, अशी अपेक्षा केली गेली आहे.

आपापल्या वाट्याला आलेल्या कामांच्या अंमलबजावणीसाठी सर्व विभागांनी योजना तयार केल्या आहेत. या योजनांना बजेट उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. बजेटची मर्यादा आली की ती योजना राज्यातील १०० टक्के गरजू लोकांपर्यंत पोहचवणे शक्य होत नाही. काही वेळा बजेटची मर्यादा असल्याने काही योजना आखल्या जात नाहीत. तर काही वेळा मंजूर योजनेसाठी एका पेक्षा अधिक श्रोतातून बजेट उपलब्ध केला जातो.

सद्यस्थितीत मुख्यत्वे राज्य/ जिल्हा (DPC)/ प्रकल्पस्तरीय/ तालुकास्तरीय बजेट मधून निधी उपलब्ध होत असतात. ह्या सर्व निधी मिळून वर्षानुवर्षे योजनांची अंमलबजावणी केल्यानंतर सुद्धा बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकानुसार राज्यात १४.९% लोक वंचिततेत सापडलेले आहेत.

मनरेगा अंतर्गत उपलब्ध निधी ग्रामसभा पातळीवर उपलब्ध असते. हा निधी लोकांची वंचितता दूर करण्यासाठी उपलब्ध आहे. या निधीची उपलब्धता मागणी प्रमाणे आहे. वंचितता दूर करण्यासाठी तसेच मागणी प्रमाणे उपलब्धता असल्याने १०० टक्के कुटुंबांची वंचितता दूर करण्याचे नियोजन करून त्याची अंमलबजावणी या निधीतून करणे शक्य आहे.

त्यामुळे सर्व विभागांना आपापल्या वाट्याला आलेल्या कामांच्या अंमलबजावणीसाठी मनरेगा या नावाने एक अतिरीक्त बजेट उपलब्ध आहे, जे ग्रामसभेच्या मान्यतेने प्राप्त होते, असे समजण्यास हरकत नाही.

मात्र मनरेगा अंतर्गत २६३ प्रकारची कामे अनुज्ञेय आहेत. ही कामे करतांना जिल्हा पातळीवर ६०:४० चे प्रमाण राखावे लागते आणि भारत सरकारचा ९० टक्के निधी वापरावायचा असल्यास प्रत्येक जॉबकार्ड मागे वर्षाला १०० दिवसांच्या मजुरीची मर्यादा पाळावी लागते.

वरील अटीचे पालन करून राज्यातील सर्व विभाग आपल्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी गावपातळीवर उपलब्ध वरील निधीचा वापर करू शकतात. या निधीची उपलब्धता मुबलक असल्यामुळे काही विभाग सध्या प्राप्त करत असलेल्या परिणामांचे १० पट सुद्धा प्राप्त करू शकतात. काही विभागांना केव्हाही शक्य होणार नाही (उदा. शाळांना कंपाऊंड वॉल) ती कामे या निधीतून करता येतात.

अतः उद्दिष्ट प्राप्तीची स्पष्टता असल्यावर **आर्थिक उपलब्धतेबाबत** अभिसरणाचे बरेच प्रकार असू शकतात. त्यातील चार प्रकार खाली दिले आहेत:

१. उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी विचार आपला आणि पैसा मनरेगाचा.
२. मनरेगांतर्गत केलेल्या मत्तातून उत्पन्न प्राप्त व्हावा म्हणून विभागाने आपल्या योजनांचा त्यास जोड द्यावा. उदाहरणार्थ: मनरेगांतर्गत विहीर तर आदिवासी विभाग/ सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग/ इतर मागास व बहुजन कल्याण विभाग/ ऊर्जा विभागाच्या योजनेतून सोलर पंप/ टिबक/ तुषार यंत्र.
३. मनरेगामार्फत विहीर आणि मनरेगांतर्गतच फळबाग.
४. आपल्या आणि मनरेगाच्या निधीच्या एकत्रिकरणातून अभिसरण, विशेषतः ६०:४० चे प्रमाण राखण्यासाठी.

मनुष्यबळाचे अभिसरण: राज्यातील सर्व विभागांच्या बांधकामासाठी बांधकाम विभाग उपलब्ध आहे. मनरेगाच्या कामासाठी सर्व विभागांचे अभियंते उपलब्ध आहेत. शिवाय मनरेगांतर्गत कंत्राटी तत्वावर नेमलेले

अभियंते सुद्धा उपलब्ध आहेत. तांत्रिक मनुष्यबळ उपलब्ध नसलेल्या विभागांसाठी या अर्थाने मनरेगा अधिक उपयोगी आहे.

१. मनरेगाकडे कंत्राटी तत्वावर घेतलेले अभियंते आहेत जे दिलेल्या डिझाईनचे अंदाजपत्रक तयार करू शकतात, त्यास तांत्रिक मान्यता देऊ शकतात. बांधकामांचे साईट, बांधकामाचे तांत्रिक संनियंत्रण, MB Recording आणि OC देऊ शकतात.

२. विभागाच्या लोकांनी बांधकामाचे डिझाईन द्यावे.

३. लाभार्थ्यांचे निकष स्पष्ट करावेत. लाभार्थ्यांना प्रोत्साहित करावे आणि तयार झालेल्या मत्तेच्या योग्य वापराचे प्रशिक्षण द्यावे जेणेकरून लाभार्थ्यांस आपली वंचितता दूर करण्यास आणि समृद्ध होण्यास मदत होईल.

गरीबीचे आयाम (Dimensions of Poverty)

भारत देशाच्या निती आयोगाने सप्टेंबर २०२१ मध्ये बहुआयामी गरीबी निर्देशांक (Multidimensional Poverty Index - MPI) प्रकाशित केला आहे. त्यात **आरोग्य, शिक्षण व राहणीमान** निकषांनुसार कुटुंबे वंचित असल्यास सर्व निकषांचा एकत्रितरित्या विचार करून, प्रत्येक निकषाला भारांश देऊन, गणना करून आणि त्यास कट-ऑफ लावून गरीबीची तीव्रता आणि गरीबीखाली जगत असलेल्या कुटुंबांची संख्या आणि टक्केवारी काढली आहे. वंचित असण्याचे निकष, त्यांचे भारांश आणि क्षेत्रे **परिशिष्ट-१**, विविध वंचिततेवर मात करण्यासाठी प्रत्यक्षरित्या जबाबदार विभाग **परिशिष्ट-२**, जिल्हावार बहुआयामी गरीबीची टक्केवारी, त्याची तीव्रता आणि त्याचे विश्लेषण **परिशिष्ट-३** आणि या आधारावर ठरलेले जिल्हावार इष्टांक **परिशिष्ट-४** मध्ये पहावे.

गरीबीच्या वंचिततेच्या आयामावर मात करणे

राज्यातील नागरिकांची प्रत्येक समस्या सोडविण्याकरिता किमान एक विभाग कार्यरत आहे. त्या विभागाकडे त्यासाठी योजना व निधी (बजेट) सुध्दा उपलब्ध असतात. मात्र प्रत्येक योजनेमध्ये संबंधित कुटुंबाकडून सुध्दा काही योगदान अपेक्षित असते. विविध कारणांनी काही वेळा ते कुटुंब आपले योगदान देण्यास कमी पडते. तेंव्हा योजना राबवून सुध्दा अपेक्षित परिणाम मिळत नाही. कुटुंबाचे योगदान कमी पडण्यास त्याच्या गरीबीचे इतर आयाम सुध्दा कारणीभूत असू शकतात.

ग्रामीण भागातील गरिबीच्या वंचिततेवर मात करण्यासाठी कार्यरत विभाग साधारणपणे तीन प्रकारात मोडतात:

१. **मूलभूत गरजा पुरवणारे विभाग** - यात महिला बालविकास आणि शालेय शिक्षण विभाग मोडतात.
२. **कुटुंबांचे उत्पन्न वाढवणारे विभाग** - यात कृषी, पशुसंवर्धन आणि मत्स्य व्यवसाय विभाग मोडतात.
३. **विविध समाज घटकांचे उन्नयन करणारे विभाग** - यात सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, आदिवासी विकास विभाग व इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग मोडतात.

नागरिकांच्या मूलभूत गरजा पुरवणे शासनाचे आद्य कर्तव्य आहे म्हणून गरिबीवर मात करण्याच्या कार्याची सुरुवात तेथून करणे रास्त आहे.

मूलभूत गरजा पुरवणारे विभाग

१. **महिला व बालविकास विभाग:** वंचिततेच्या निकष क्र. १.१ (कुटुंबातील कुपोषण) यावर मात करण्यासाठी महिला व बाल विकास विभाग कार्यरत आहे. राज्यातील गरिबीचे एकूण १४.९ टक्केवारीचे ३१.७% गरीबी,

कुपोषण या कारणाने आहे. ० ते ६ वयोगटातील मुले व किशोरी मुली, गरोदर व स्तनदा मातांसाठी पूरक आहाराची योजना आहे. आदिवासी समाजासाठी आदिवासी विकास विभागाची खावटी कर्ज योजना आहे. त्याचप्रमाणे कोविड १९ आल्यापासून देशातील ८० कोटी कुटुंबांना मोफत राशन दिले जात आहे. तरीही मुले व महिलांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण संपुष्टात आले नाही.

मुले व महिलांना महिला व बाल विकास विभाग पूरक पोषण आहार देते. मुख्य पोषण आहार त्या कुटुंबाने स्वतः मिळवावयाचे आहेत. आहार उपलब्ध असल्यावर ते सकस/संतुलित पध्दतीने ठराविक वारंवारितेने सेवन करावयाचे आहे. त्यासाठीचे कोणतेही आहार वारंवार सेवन करावयाचे आल्यास ते चवदार असणे आवश्यक असते. सकस/ संतुलित/ चवदार आहाराचे ज्ञान अंगणवाडी कार्यकर्ती/ आशा/ एएनएम पुरवत असतात. समाजाकडून सुध्दा काही माहिती मिळत असते. आताच्या डिजिटल युगात मोबाईलमधील यूट्यूबवरील व्हिडिओज व व्हाट्सअॅप मधून बरीच माहिती मिळत असते. सकस, संतुलित आणि चवदार आहार तयार करण्यासाठी कुटुंबाकडे मुबलक आणि विविधतापूर्ण अन्न/ डाळी/ फळे/ भाज्या/ अंडी/ मांस तसेच त्या सर्वच्या विशिष्ट पध्दतीने वापराची माहितीसाठी स्मार्टफोन उपलब्ध असणे आवश्यक आहेत. या बाबी महिला व बालविकास विभागाच्या योजनेत समाविष्ट नाहीत. वरील बाबी कुटुंबांने स्वतः उपलब्ध करून घेणे अपेक्षित आहे

सकस/ संतुलित/ विविधतापूर्ण /चवदार मुबलक आहार सेवन करण्यासाठी ते तयार करावे लागतात/ शिजवावे लागतात. स्वयंपाकाचे कार्य फक्त महिला करतात. त्यांना इतरही भरपूर कामे करावी लागतात. विविधतापूर्ण स्वयंपाक करण्यासाठी तसेच त्यासाठी लागणारा वेळ कमी करण्याकरिता भांडे, कुकिंग गॅस, प्रेशर कुकर आणि मिक्सर इ. साधने आवश्यक असतात. एका वेळी स्वयंपाक (कुकींग) करून ते खराब न होता २-३ दिवस वापरता यावे याकरिता फ्रिज सुध्दा आवश्यक आहे. या सर्व बाबींच्या व्यवस्थापनाकरिता माहिती/ ज्ञान आवश्यक आहे. ते डेटापॅकसह मोबाईलमधून मिळवता येते.

वरील विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की, कुटुंबातील कुपोषण दूर होण्याकरिता कुटुंबाकडून खालील योगदान आवश्यक आहे.

१. सकस/ संतुलित/ विविधतापूर्ण/ चवदार मुबलक आहार. २. कुकिंग गॅस. ३. प्रेशर कुकर. ४. मिक्सर. ५. स्वयंपाक करणाऱ्याकडे वेळ. ६. स्वयंपाक करणाऱ्याकडे ज्ञान. ७. ज्ञान पुरविण्यासाठी डेटापॅकसह मोबाईल. ८. यातील वीजेने चालणाऱ्या यंत्रांकरिता वीज.

यातील पैसे लागणाऱ्या बाबींकरिता (क्र ५ व ६ वगळून - पण हे यादीतील यंत्रांच्या योग्य वापरातून शक्य होईल) संबंधित कुटुंबातील प्रौढ सदस्य मनरेगाचे काम करून मजुरी मिळवू शकतात. तसेच आपल्या शेतात/ जमिनीवर मत्ता निर्माण करून शेतीची उत्पादकता, उत्पादन, उत्पन्न व निव्वळ नफ्यात वाढ करू शकतात. जोडधंदा करून उत्पन्न वाढवू शकतात. मनरेगाच्या सुधारित दृष्टीकोनामध्ये संबंधित कुटुंबाने यासाठी मनरेगाचा लाभ घेऊन आपले उत्पन्न वाढवणे अपेक्षित आहे. अशा प्रकारे उत्पन्न वाढवून कुटुंबातील सदस्यांना सकस/ संतुलित/ विविधतापूर्ण /चवदार मुबलक आहार उपलब्ध करून द्यावे जेणेकरून कुटुंबातील कुपोषण दूर होऊन ते कुटुंब गरिबीच्या एका वंचिततेमधून बाहेर पडेल.

हे लक्षात आले आहे की, कुपोषित मुलांसोबत MAM (Moderately Accute Malnutrition) पातळीवरून कार्य सुरु झाल्यास SAM (Severely Accute Malnutrition) पातळीच्या तुलनेत अधिक परिणाम मिळतो. मात्र MAM पातळीवरून लक्ष देण्यासाठी कुटुंबाकडील वरील ८ सुविधांची कमतरता दिसून आल्यास त्यासाठी महिला व बालविकास विभागाकडे वेगळ्याने योजना/ निधी (बजेट) उपलब्ध नाही.

अशा परिस्थितीत वरील ८ सुविधांची पूर्तता करण्यासाठी कुटुंबातील लोकांना मनरेगाचे कार्य करण्यास प्रोत्साहित करून मजुरी व मनरेगामार्फत गुणवत्तापूर्ण टिकाऊ उत्पादक मत्ता निर्माण करून उत्पन्न

वाढवून करावयाचे आहे. मनरेगाचे हे कार्य महिला व बालविकास विभागाने आपल्या विभागाच्या कुपोषण मुक्तीच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी करावयाचे आहे. सोबतच त्या कुटुंबाने सुद्धा मनरेगाच्या या कार्यातून प्राप्त उत्पन्नाचा उपयोग आपल्या कुटुंबातील सदस्यांचे कुपोषण दूर करण्यासाठी करावयाचे आहे. प्राप्त उत्पन्नाचा उपयोग कुपोषणाशिवाय इतर कारणांवर होणे हे आपले सर्वांचे एका प्रकारे अपयश असेल. त्यामुळे कुपोषणाचे मुलांच्या आयुष्यावर होणारे दूरगामी दुष्परिणामाबाबत पालकांसोबत विस्ताराने चर्चेची आवश्यकता राहणार आहे. ही चर्चा पटवून देणारी होऊ शकल्यास मनरेगातून प्राप्त उत्पन्नाचा उपयोग लोक फक्त आणि फक्त कुटुंबाचे कुपोषण मुक्तीसाठी करतील. अशा प्रकारे कुटुंबातील कुपोषण संपल्यास कुपोषण संपविण्यात मी यशस्वी झालो आहे अशी भावना सुद्धा त्या कुटुंबाच्या मनात तयार होईल. अशी भावना तयार होणे त्या कुटुंबासाठी खूप उपयोगी होईल कारण की भविष्यात येणारी कोणतीही अडचणीवर 'मी मात करू शकतो' असा विश्वास त्या कुटुंबात विकसित झाला असेल. यास 'सामाजिक समावेशन' सुद्धा म्हणता येईल.

वरील ८ बाबींपैकी पैशाने विकत घेणे शक्य असलेल्या बाबींमधील प्रत्येकाकरिता किती दिवसांची मनरेगाची मजुरी लागेल याचा तपशील **परिशिष्ट-५** मध्ये दिला आहे.

२. शालेय शिक्षण विभाग

या विभागाशी निगडित दोन वंचितता आहेत- २.१ (संपूर्ण कुटुंब निरक्षर असणे) आणि २.२ (कुटुंबातील १४ वर्षे वयोगटातील कोणतेही मूल शाळाबाह्य असणे). राज्यातील १४.९ टक्के वंचित नागरिकांमधील १८.५ टक्केची वंचितता या दोन आयामांमुळे आहेत.

राज्यातील काही कुटुंबातील सर्व सदस्य अजून निरक्षर आहेत. या लोकांच्या शिक्षणाकरिता ऑनलाईन पद्धतीने प्रौढ साक्षरता वर्ग चालवण्याची शासनाची योजना आहे. त्यासाठी प्रत्येक निरक्षराकडे स्वतःचे स्मार्टफोन असणे आवश्यक आहे. शासनाच्या योजनेत ते अंतर्भूत नाही. ती व्यवस्था कुटुंबाने करावयाचे आहे.

शाळेच्या वयाच्या १०० टक्के मुलांसाठी शालेय शिक्षण विभागाने शाळा उघडल्या आहेत. राज्यातील १४ वर्षे वयोगटातील १०० टक्के मुले या शाळांच्या पटावर असणे, नियमित हजर असणे व शिकणे अपेक्षित आहेत. असे असून सुद्धा काही मुले अजून शाळाबाह्य आहेत.

महाराष्ट्र राज्याने 'कोणतेही मूल सुटू नये' हा उद्दिष्ट ठरवला आहे. त्यासाठी काही मुले पटावर नसल्यास त्याचे सर्वेक्षण सुद्धा करण्यात आले आहेत. सर्वेक्षणांती चिन्हित झालेल्या शाळाबाह्य/ अनियमित मुलांना शाळेत नियमित करून त्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी शासन कटिबद्ध आहे.

मुलांना नियमित करत असताना त्यांची अनियमित होण्याच्या कारणांवर उहापोह होणे आवश्यक आहे. काही लोकांच्या डोक्यात पालकांची गरीबी, पालकांनी आपल्या उदरनिर्वाहाच्या कार्यात मुलांना गुंतवणे असे काही कारणे लगेच येण्याची शक्यता आहे.

यावर खोलात विचार करून पाहूया. भारत सरकारने १९९२ साली मध्यान्ह भोजन योजना सुरु करताना शाळेची पट वाढवणे व मुलांची हजेरी वाढवणे असे दोन त्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. आजच्या घटकेला सर्व शाळांमध्ये मध्यान्ह भोजन दिला जातो. मुलांचे (मजुरीला जाण्याच्या वयाची मुले सोडून) पालक गरीब असले तर त्या मुलांना घरी जेवण मिळण्यात अडचण निर्माण होईल आणि त्यामुळे मध्यान्ह भोजनासाठी तरी या गरीब कुटुंबातील मुले शाळेत हजर असायला हवे. पण डोळसपणाने बघितल्यास अनियमित असलेली मुले फार श्रीमंत घरातील नसतात. अन्यथा मध्यान्ह भोजनाच्या गरजेपोटी तरी ती मुले नियमित राहिली

असती. अर्थात या मुलांना मध्यान्ह भोजन देऊन शाळेत नियमित करता येणार नाही. मग अजून काय करावे लागेल?

ते समजून घेण्यासाठी नियमित असलेल्या मुलांचे नियमित राहण्याचे कारणांचा उहापोह आवश्यक आहे. नियमित राहणाऱ्या मुलांमध्ये गरीब आणि श्रीमंत दोन्ही प्रकारच्या कुटुंबातील मुलांचे समावेश असलेले दिसून येतात. यावरून मुलांचे नियमित किंवा अनियमित राहणे हे समजून घेतांना पालकांच्या गरीबी पलीकडे इतर काही कारणांचा विचार करण्याची गरज असल्याचे लक्षात येते.

मग ते कारण काय असेल? मुलांमध्ये असलेली शाळेबद्दलची गोडी. तेच शिक्षक असताना काही मुलांना शाळा आवडते तर काहींना नाही त्यास काय कारण असेल? त्याला कारण मुलांचे शिकण्याचे प्रमाण आणि त्यांचे शिक्षण गती असते हे लक्षात येईल.

मुले शाळेत नियमित असताना काही मुद्दे शिकावयाचे राहून गेल्यास आणि बाकीची मुले शिकण्यात पुढे निघून गेल्यास वर्गातील बाबी या मुलांना समजणे अवघड वाटायला सुरुवात होईल. कालांतराने हीच बाब शाळेची गोडी दूर करेल आणि मुले अनियमित होतील. एकदा मुले अनियमित झाली की ते वर्गाच्या तुलनेत अधिक मागे पडतील. त्यानंतर त्या मुलांसाठी शाळेत नियमित होणे दुसऱ्या होऊन बसेल. अधिकांश शिक्षकांना अशा प्रकारे मागे पडलेल्या मुलांना वर्गाच्या पातळीवर आणणे सुद्धा खूपच अवघड होऊन बसते.

मग यावर उपाय काय? मागील काही वर्षांमध्ये दोन विशेष बाबी घडलेल्या आहेत यावर सर्वांनी लक्ष देण्याची गरज आहे. यातील एक बाब मागील वर्षांमध्ये समाज माध्यमे बळकट होणे तर कोविड-१९ या कारणाने आलेल्या लॉकडाऊनमुळे लोकांना ती समाज माध्यमे वापरण्याची सवय लागली आहे. लॉकडाऊनच्या काळात अधिकांश शिक्षकांनी ऑनलाईन वर्ग सुद्धा चालवलेले आहेत. ऑनलाईन वर्ग चालवताना पालकांकडे स्मार्टफोन नसल्याचा खंत सुद्धा बरेच शिक्षक, पालक आणि मुलांना वाटून गेला आहे. त्याच लॉकडाऊनच्या काळात बऱ्याच शिक्षकांना स्मार्टफोनचा उपयोग ऑनलाईन शिक्षणाच्या पलीकडे मुलांचे स्वशिक्षण आणि पाठ्यपुस्तक पलीकडील बाबी शिकण्यात होतो हे ही लक्षात येऊन गेला आहे. आज लॉकडाऊन संपले असले तरी स्मार्टफोनमुलांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणामध्ये वर्गासोबत ठेवण्यास खूपच उपयोगी आहे हे बऱ्याच शिक्षकांचे लक्षात आलेले आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात मुलांना एकवीसाव्या शतकातील कौशल्ये तसेच जागतिक दर्जाचे भविष्यवेधी शिक्षण देण्याची गरज आहे हे सर्वज्ञात आहे. अलीकडेच मा उप मुख्यमंत्री महोदय यांनी विमुक्त व भटक्या जमातीच्या आश्रम शाळेतील शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाच्या वाचन साहित्याचा शुभेच्छा संदेश देतांना याबाबी अधोरेखित केला आहे. शिक्षण विभाग सुद्धा या मुद्द्यांचा समावेश असलेल्या प्रशिक्षणाचे नियोजन करत आहे.

यासर्व पार्श्वभूमीवर प्रत्येक मुलाच्या पालकांकडे स्मार्टफोन असणे आवश्यक झाले आहे. परंतु काही पालकांची आर्थिक स्थिती या प्रकारचे मोबाईल विकत घेण्याची नसेल तर त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेसाठी ते आवश्यक असल्याकारणाने शिक्षकांनी मनरेगांतर्गत कामांचे नियोजन करून त्यांना तसे मोबाईल घेण्यास मदत करावी असा हा विचार आहे.

३. आरोग्य विभाग: आरोग्य हा सुद्धा माणसाची मूलभूत गरज आहे. प्राथमिक आरोग्याशी निगडित वंचितता दूर करण्यासाठी पोषण व शिक्षणाचा उपयोग होणार असल्यामुळे आरोग्य विभाग व मनरेगाच्या योजनांचा थेट अभिसरणाचा विचार सध्या करण्यात आलेला नाही. तथापि या विभागाचे अधिकारी व कर्मचारी नंदादीप गावे दत्तक घेण्यात सहभागी होतील.

उत्पन्न वाढवणारे विभाग

१. कृषी विभाग

भारत देश मागील काही वर्षांपासून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दोन पट (दुप्पट) करण्याचा उद्दिष्ट राबवत आहे. त्या उद्देशाच्या पूर्तीसाठी विभागाने मनरेगाचे नियोजन करून अतिरिक्त निधी प्राप्त करावा. असेही लक्षात येते की फारच कमी उत्पन्न असलेल्या शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दोन पट करून सुद्धा ते वंचिततेत अडकलेले असू शकतात. त्यामुळे प्रत्येक शेतकऱ्याचा उत्पन्न किमान रु १ लाख होईल या बेताने विभागाने मनरेगांतर्गत कार्य करावे.

२. पशुसंवर्धन विभाग

मनरेगांतर्गत गोठा बांधता येते तसेच जनावरांचा चाऱ्यासाठी विविध व्यवस्था करता येते. कमी जमीन धारक कुटुंबांना शेतीतून फार उत्पन्न मिळवणे शक्य नाही. पण त्याच जागेवर गोठा बांधून जनावर संगोपनाचे कौशल्य विकसित केल्यास ती कुटुंबे वंचिततेपासून मुक्त होऊ शकतात. शेतकऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळाल्याने शेतीला जोडधंदा विकसित होऊन कर्जबाजारी होण्याचे धोके कमी करता येईल. त्याच प्रमाणे राज्यात जनावरांची संख्या वाढल्यास गोबरची उपलब्धता वाढेल. याने राज्यातील मातीतील कमी होणारा सेंद्रीय कर्ब वाढवून मातीची पोत राखण्यास मदत होईल.

३. मत्स्यव्यवसाय विभाग

या विभागामार्फत सध्या पंतप्रधान मत्स्य संपदा योजना राबविण्यात येत आहे. 'शेत तेथे शेततळे (मत्स्यतळे)' असा विचार राबवल्यास चांगला पाऊस पडणाऱ्या भागांचे १०० भूधारकांचे वंचितता दूर करण्यास हा विभाग सहाय्यभूत ठरू शकतो. या पुढील काळात विभागाने मनरेगांतर्गत मोठ्याप्रमाणात शेततळ्याची योजना राबवावी. सोबतच त्या लोकांना मत्स्य व्यवसायाची प्रक्रिया आणि त्यातील धोकेबाबत योग्य प्रशिक्षण द्यावे.

विशिष्ट समाज घटकांचे उन्नयन करणारे विभाग

१. आदिवासी विकास विभाग

या विभागाने राज्यातील सर्व आदिवासी कुटुंबे तसेच आदिवासी गावांचे विकास करावयाचे आहे. मनरेगांतर्गत आदिवासी कुटुंबांना पहिला प्राधान्य देण्यात आला आहे. मनरेगामार्फत उत्पन्न वाढवणारे विभागांच्या उपक्रमांचे वापर करून सुरुवातीस आदिवासी कुटुंबांचे मूलभूत गरजा पूरवून त्यांच्या वंचिततेवर मात करणे व त्यापुढील टप्प्यात सर्व आदिवासी कुटुंबांना समृद्ध करणे हे या विभागाने करावयाचे आहे.

२. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

या विभागाने राज्यातील सर्व अनुसूचित जातीतील कुटुंबे तसेच अनुसूचित जाती बहुल वस्त्यांचे विकास करावयाचे आहे. मनरेगांतर्गत अनुसूचित जातीतील कुटुंबांना दूसरा प्राधान्य देण्यात आले आहे. मनरेगामार्फत उत्पन्न वाढवणारे विभागांच्या उपक्रमांचे वापर करून सुरुवातीस अनुसूचित जातीतील कुटुंबांचे मूलभूत गरजा पूरवून त्यांच्या वंचिततेवर मात करणे व त्यापुढील टप्प्यात सर्व अनुसूचित जातीतील कुटुंबांना समृद्ध करणे हे या विभागाने करावयाचे आहे. याशिवाय विशिष्ट कारणांनी अडचणीत असलेले समाज घटक (उदाहरणार्थ दिव्यांग) यांचा विकासासाठी सुद्धा या विभागाने मनरेगा निधीचा पूरेपूर वापर करावयाचे आहे.

३. इतर मागास व बहुजन कल्याण विभाग

या विभागाने राज्यातील सर्व विमुक्त व भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय जाती आणि विशेष मागासवर्गीय जातीतील कुटुंबे तसेच विमुक्त व भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय जाती आणि विशेष मागासवर्गीय जाती बहुल वाडी/ तांडा/ वस्ती व गावांचे विकास करावयाचे आहे. मनरेगामार्फत उत्पन्न वाढवणारे विभागांच्या उपक्रमांचे उपयोग करून सुरुवातीस विमुक्त व भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय जाती आणि विशेष मागासवर्गीय जातीतील कुटुंबांचे मूलभूत गरजा पूरवून त्यांच्या वंचिततेवर मात करणे व त्यापुढील टप्प्यात त्या सर्व कुटुंबांना समृद्ध करणे हे या विभागाने करावयाचे आहे.

४. अल्पसंख्याक विकास विभाग

अल्पसंख्याक विकास विभागाने राज्यातील सर्व प्रकारच्या अल्पसंख्याक प्रवर्गातील कुटुंबे तसेच अल्पसंख्याकबहुल वाडी/वस्ती व गावांचा विकास करावयाचा आहे. मनरेगामार्फत उत्पन्न वाढवणारे विभागांच्या उपक्रमांचे उपयोग करून सुरुवातीस अल्पसंख्याक प्रवर्गातील कुटुंबांच्या मूलभूत गरजा पूरवून त्यांच्या वंचिततेवर मात करणे व त्यापुढील टप्प्यात त्या सर्व कुटुंबांना समृद्ध करणे हे या विभागाने करावयाचे आहे.

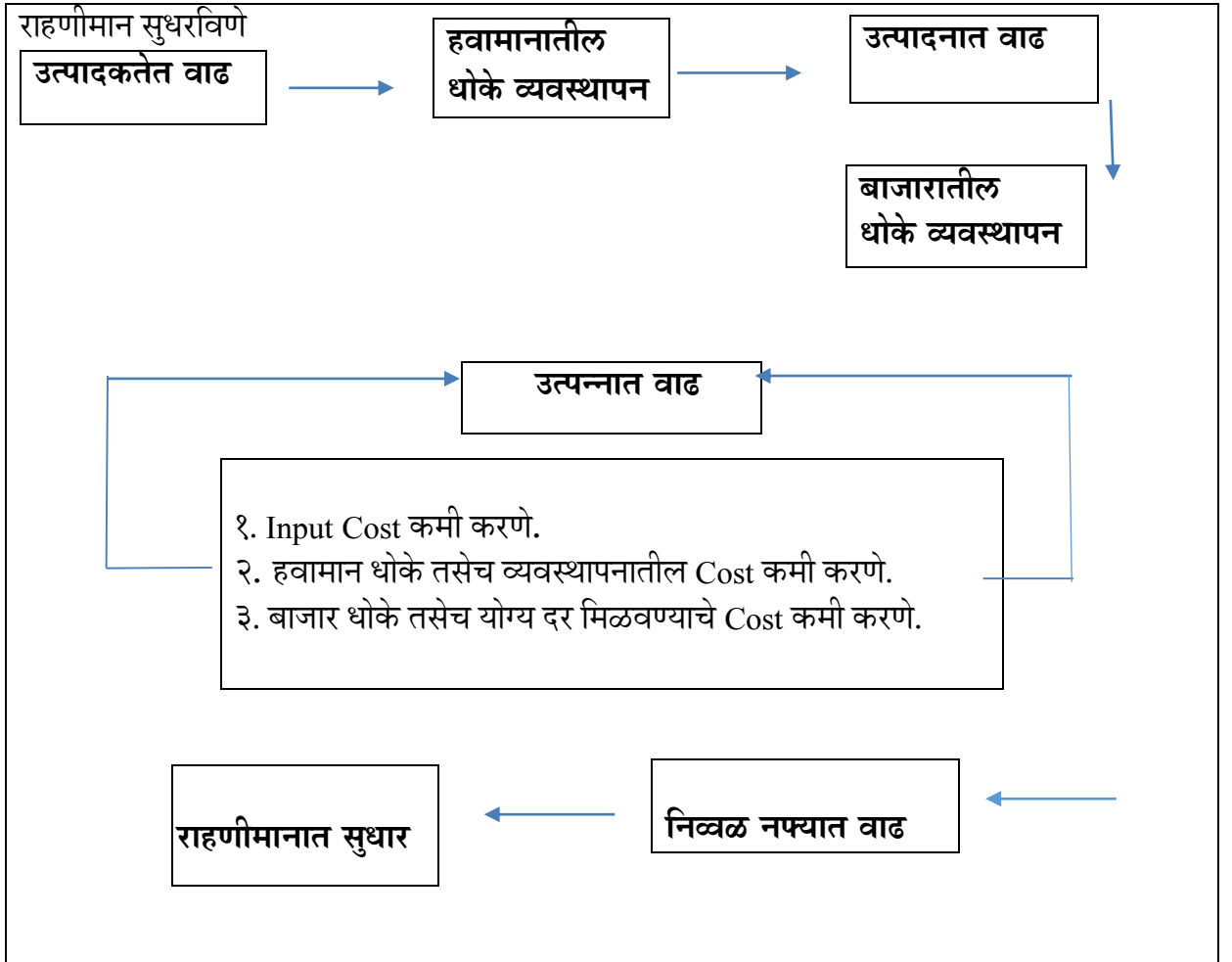
याबाबतचे विवेचन संक्षिप्त स्वरूपात परिशिष्ट-२ मध्ये देण्यात आले आहे.

नैसर्गिक संसाधनाच्या व्यवस्थापनातून (उत्पादकता, उत्पादन, उत्पन्न व निव्वळ नफा वाढवणे)

१. उत्पादकता वाढवणे (Productivity)

१.१ पाण्याच्या वापराचे व्यवस्थापन

- पाण्याची प्रत (क्षार/अम्ल) तपासणे.
- पिकांच्या मुळांना ओलावा देण्यासाठी पाण्याचा वापर.
- पाण्याचा किफायतशीर वापर (टिबक/तुषार)
- वरील बाबींचे पालन करून उत्पादकता वाढवणे.

१.२. मातीचे व्यवस्थापन

- धूप कमी करणे/ थांबवणे.
- माती परिक्षण.
- मातीची पोत राखणे/ सुधारणे .

१. उत्पादन वाढवणे (Production)

१. पाण्याच्या उपलब्धतेप्रमाणे अधिक उत्पादन देणारे पिक निवडणे.
२. मातीच्या प्रतीप्रमाणे अधिक उत्पादन देणारे पिक निवडणे.
३. हवामानाचे धोके कमी करता येणे.

२. उत्पन्न वाढवणे (Income)

१. पाण्याच्या उपलब्धतेप्रमाणे अधिक उत्पन्न (पैसे) देणारे पिक निवडणे (Per drop more money).
२. मातीच्या प्रतीप्रमाणे अधिक उत्पन्न (पैसे) देणारे पिक निवडणे (Per particle more money).
३. शेतमाल योग्य भावात विकता येणे (गोडाऊन/ शितगृह/कांदाचाळ शेत/पाणंद रस्ते बाजार ओटे इ.).

३. निव्वळ नफा वाढवणे (Net Profit)

- अ. Input Cost कमी करणे.
- ब. वनस्पती आधारीत किटकनाशके वापरणे
- क. टप्या टप्याने रासायनिक खते कमी करून जैविक खते वापरणे

२. पाण्याचे उपलब्धतेचे व्यवस्थापन:

अ) पाण्याची उपलब्धता कमी आहे म्हणून:-

- १) भूपृष्ठीय पाण्याची उपलब्धता वाढवून सिंचित क्षेत्र वाढविणे व राहणीमान सुधरवणे.
- २) Catch The Rains When It falls, where it falls.
- ३) प्रत्येक शेताला पाणी या विचारांस धरून :
 - i) विहीर (बांध बंदिस्तीसह व चरांसह)
 - ii) शेततळे (बांध बंदिस्तीसह व चरांसह)
 - iii) प्रत्येक जमीन धारकाच्या शेताचा विचार करून पाणलोटक्षेत्र विकास वरील पद्धतीने पाण्याची उपलब्धता वाढेल. पण सिंचनाची पारंपारिक पद्धती वापरल्यास अधिक भुभाग सिंचित होणार नाही.

परंतु खालील प्रमाणे नवीन ज्ञानांचा वापर केल्यास सिंचन उपलब्ध होईल.

- I. शेताला पाणी हे सिंचन नाही, पिकांना पाणी हे ही सिंचन नाही. सिंचनाचा या विचाराने उत्पादकतेत घट होते. मात्र पिकांच्या मुळांना ओलावा उपलब्ध करून देणे हे खरे सिंचन आहे.
- II. टिबक हेच अधिक उत्पादकतेसाठी योग्य सिंचन, फक्त पाणी वाचवण्यासाठी टिबक नव्हे.
- III. तुषार सिंचनद्वारा पिकाला पाणी देणे म्हणून पाण्याच्या सदुपयोगाच्या दृष्टीने ते योग्य नाही. तथापि काही पिकांच्या दोन रोपांमधील अंतर कमी असल्यामुळे टिबक व्यवस्था अधिक महाग होऊन बसते म्हणून तुषार सिंचन वापरावे लागते.
- IV. प्रवाही सिंचन हे जमिनीला पाणी देते. हे सिंचन पाण्याच्या सदुपयोगाच्या दृष्टीने योग्य नाही, पिकांच्या उत्पादकतेच्या दृष्टीने योग्य नाही. तसेच जमिनीसाठी पण अपायकारक आहे (जमीन क्षारपड, चोपण होते).

(ब) पाणी मुबलक आहे म्हणून आपले आणि आपल्या वंशजांचे राहणीमान बिघडवायचे नाही.

प्रवाही सिंचन करून एकरी ४० टन ऊस उत्पादन होते. मात्र वरील दृष्टीकोनाने सिंचन केल्यास एक एकर शेतीत १२० टन ऊस उत्पादन होते.

पाण्याची उपलब्धता वाढवणे :

अ) सध्या

१. मराठवाडा आणि पश्चिम विदर्भात पावसाचे ३० ते ४० टक्के पाणी वाहून जाते.
२. पुर्व विदर्भात साधारणपणे पावसाचे ६० टक्के पाणी वाहून जाते.

३. कोकणात पावसाचे ९० टक्के पाणी वाहून जाते.

ते भूपृष्ठीय पध्दतीने शेततळे (बांध बंदिस्ती व चरांसह) करून तसेच भूजलीय पध्दतीने विहीर (बांध बंदिस्ती व चरांसह) खोदून पावसाचे पाण्याचे वाहून जाण्याचे प्रमाण कमी करून पाण्याची उपलब्धता वाढवता येईल.

ब) पाण्याच्या प्रत्येक थेंबामागे अधिकक्षेत्र ओलिताखाली आणल्याने सुध्दा एका अर्थाने पाण्याची उपलब्धता वाढेल (ठिबक / तुषार सिंचन). प्रवाही सिंचन बंद करून.

क) जमीनीच्या प्रत्येक भागाची उत्पादकता वाढल्याने सुध्दा एका अर्थाने पाण्याची उपलब्धता वाढेल. यासाठी मातीचा पोत राखावा लागेल. मातीच्या सेंद्रिय कर्बची (Organic Carbon) काळजी घ्यावी लागेल.

ड) भूजलाचा वापर करीत असल्यास पाणी परिक्षण करून प्रत्येक थेंबामागे उत्पादकता वाढवून सुध्दा एका अर्थाने पाण्याची उपलब्धता वाढेल.

जमिनीचे व्यवस्थापन :

जमिनीची / मातीची उपलब्धता वाढवणे.

अ) देशात मातीची प्रत खालावली आहे. शासनाकडून मातीचे ९ घटकांवर परिक्षणे केली जाते. या घटकांपैकी सेंद्रिय कर्ब सर्वाधिक महत्त्वाचे आहे. सध्या महाराष्ट्रात मातीत ०.३ ते ०.४ टक्के सेंद्रिय कर्ब आहे. माती विज्ञानानुसार (Paedology) अशा परिस्थितीत त्या जमीनीची उत्पादन क्षमता (उत्पादकता) ३० ते ४० टक्के असते. ती उत्पादकता १०० टक्केवर घेऊन जावयाचे असेल तर सेंद्रिय कर्ब एक टक्याच्यावर घेऊन जावे लागेल. अर्थात जमीनीचे सेंद्रिय कर्ब वाढवून एका अर्थात जमीनीची उपलब्धता वाढवणे.

ब) अधिक जमीन दुबार/तिबार सिंचन खाली आणून एका अर्थाने जमीनीची उपलब्धता वाढवणे.

क) अधिक क्षेत्रात संरक्षित सिंचन करून त्या जमीनीची उत्पादकता वाढवून एका अर्थाने जमीनीची उपलब्धता वाढवणे.

ड) बहुथर शेती (Multilayer Farming) करून एका अर्थाने जमीनीची उपलब्धता वाढवणे.

३. गोबरची (शेणखत) उपलब्धता वाढवणे.

यासाठी अधिक जनावरे पाळावी लागतील. मनरेगामार्फत दिल्या जाणाऱ्या गोठ्यांची खूप मागणी आहे. त्यासोबत योग्य संगोपनासाठी मार्गदर्शन केले गेल्यास मोठ्या प्रमाणावर पशुधनात वाढ होईल. पशुपालन फक्त गोबरसाठी केल्यास आर्थिक दृष्ट्या परवडणारे नाही.

त्यामुळे -

अ) दुग्ध व्यवसाय

ब) शेळी / मेंढीपालन करून मांस उत्पादन व्यवसाय

यासाठी सध्या केल्या जाणाऱ्या विचाराच्या तुलनेत अधिक विचारपूर्वक कार्य करण्याची गरज आहे.

पहा परिशिष्ट - ४

नियोजन व अंमलबजावणी करीता कामांची गरज ओळखणे

मा.पंतप्रधान महोदय यांनी स्वातंत्रदिनी केलेल्या आजादी का अमृतमहोत्सव भाषणात पुढील २५ वर्षात भारत हे विकसित राष्ट्र असायला हवे असा दृष्टीकोन सर्वासमोर ठेवला आहे. विकसित राष्ट्रांमध्ये प्रत्येक वयस्क व्यक्तीकडे स्वतःची कार असणे. निती आयोगाने बहुआयामी गरीबीचे आयाम निश्चित करताना त्याचे तीन भाग आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमान असे केले आहे. कुटुंबाकडे स्वतःच्या मालकीची कार असणे हे राहणीमानातील मत्ता स्वामित्वाच्या आयामात समाविष्ट आहे.

विकसित राष्ट्र झाल्यावर देशात प्रत्येक वयस्क कारपती होणे अपेक्षित आहे. त्या वाटेवर प्रगती करतांना खालील टप्पे येणे अपेक्षित आहेत. मनरेगाचे नियोजन आणि अंमलबजावणी राज्यातील लोकांना तेच टप्पे गाठण्यास मदत करणारे हवेत.

१. सुविधापती टप्पा १ : या टप्प्यात गरीबीच्या वंचिततेच्या आरोग्याच्या आयामास प्राधान्य देणे अपेक्षित आहे. परिशिष्ट क्र.१ मध्ये पाहिल्यानुसार राज्यातील फक्त कुपोषण दूर करता आल्यास ३२ टक्के कुटुंबातील गरीबी दूर होणार आहे. कोविड काळानंतर देशात साधारण ८० कोटी लोकांना मोफत राशन दिले जात आहे. त्यामुळे पुरेसे जेवण मिळत नाही. या कारणाने कुपोषण नाही तर सकस/संतुलित आहार, विविधतापूर्ण आणि चवदार आहाराच्या कमतरतेमुळे कुपोषण आहे, असे म्हणता येईल. त्यासाठी मुबलक व विविधतापूर्ण आहाराची उपलब्धता आणि गरीबीत जगणाऱ्या महिलांकडे उपलब्ध कमी वेळेत विविधतापूर्ण आहार तयार करता यावे याकरीता कुकर, मिक्सर व राहणीमान घटकात नमूद कुकींग गॅसची उपलब्धता आवश्यक राहिल. मनरेगा नियोजनाच्या पहिल्या टप्प्यात कुपोषणग्रस्त कुटुंबाकडे या सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी मनरेगा कार्याचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्यात यावे. या टप्प्याच्या लोकांसाठी मत्ता निर्मिती किंवा सार्वजनिक कामांत मजुरीची कामे घ्यावी लागतील.

२. सुविधापती टप्पा २ : चवदार व विविधतापूर्ण जिन्नस एकदा तयार केल्यावर तीन-चार दिवस वापरता यावे याकरिता रेफ्रिजरेटर आवश्यक आहे. तसेच रेसिपी आहार शास्त्र, संतुलित आहाराबाबतीत अधिक माहिती मिळवण्याकरीता डेटापॅकसह मोबाईलची गरज भासेल.

मोबाईल हे शिक्षणातील दोन्ही आयाम प्रौढ साक्षरता तसेच गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्यास मदतगार ठरणार आहे. त्याने शाळेत जाण्यायोग्य वयाच्या मुलांची उपस्थितीसुद्धा नियमित असेल. आरोग्यातील कुपोषण आणि शिक्षणाच्या दोन्ही आयामांवर मात करता आल्यास राज्यातील ५० टक्के गरीबी कमी करण्यास मदत होईल.

निती आयोगानुसार रेफ्रिजरेटर आणि फोन (मोबाईल) या दोन्हीचा राहणीमान आयामांतील मत्तांच्या स्वामित्वातसुद्धा नोंद आहे.

कुटुंबातील कोणतीही व्यक्ती कुपोषित नसेल पण कुटुंबात कोणी प्रौढ निरक्षर असेल किंवा आठव्या इयत्तेपर्यंत शिकणारी मुले असतील आणि कुटुंबाकडे मोबाईल फोन आणि रेफ्रिजरेटर नसेल तर त्या कुटुंबासाठी मनरेगाच्या दुसऱ्या टप्प्याचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करावे. या पातळीवरच्या लोकांसाठी मत्ता निर्मिती किंवा सार्वजनिक कामांत मजुरीची कामे घ्यावी लागतील.

३. सुविधापती टप्पा ३ : मनरेगा नियोजन आणि अंमलबजावणीच्या या टप्प्यात टप्पा १ व टप्पा २ चे सर्व सुविधायुक्त कुटुंबे ज्यांच्याकडे स्वतःचे मोटरसायकल नसेल त्यांच्यासाठी नियोजन करण्यात यावे. हा टप्पा कुटुंबाला लखपतीकडे घेऊन जाणारा टप्पा आहे. या पातळीच्या लोकांसाठी मत्ता निर्मितीची कामे घ्यावे लागतील.

४. लखपती/कारपती टप्पा ४: या पातळीवरचे लोक विकसित देशाचे नागरिक म्हणून जगणार आहेत. या पातळीवरच्या लोकांसाठी मत्तानिर्मितीचे पॅकेजच्या स्वरूपात कामे घ्यावे लागतील.

विविध कामांचे प्राधान्यक्रम ठरविणे:

१. सार्वजनिक कामांचे प्राधान्यक्रम ठरविणे:

- १.१ अंगणवाडी सुविधायुक्त व सुसज्ज बनविणे.
- १.२ शाळा सुविधायुक्त व सुसज्ज बनविणे.
- १.३ तलाव/धरणातील गाळ काढणे, नाला खोलीकरण/सुरळीकरण ज्याने शेताला अतिरीक्त पाणी उपलब्ध होईल.

- १.४ गोडाऊन/कांदे चाळ/शीतगृह बनविणे जेणेकरून योग्य भावात शेतमाल विकणे शक्य होईल.
- १.५ प्रत्येक शेताला पाणी या उद्देशाने पाणलोट विकास
- १.६ पाणंद रस्ते जेणेकरून वेळच्यावेळी पेरणी, कापणी, शेतमाल काढणे शक्य होईल.

२. सामुहीक कामांचे प्राधान्यक्रम ठरविणे:

- २.१ गोडाऊन/शीतगृह
- २.२ शेततळे
- २.३ सामुहीक सिंचन विहीर
- २.४ जनावरांचे सामुहीक गोठे
- २.५ नाडेप/कंपोस्ट स्ट्रक्चर
- २.६ रोपवाटीका
- २.७ बचतभवन

३. वैयक्तिक कामांचे प्राधान्यक्रम :

- ३.१ घरकुल बांधणे
- ३.२ शोषखड्डे
- ३.३ नाडेप, व्हर्मी कंपोस्ट स्ट्रक्चर
- ३.४ फळबाग, फुलशेती, बांधावर वृक्ष लागवड, रेशीम शेती.
- ३.५ विहीर शेततळे.
- ३.६ गाय गोठा, शेळीपालन शेड, कुक्कुटपालन शेड.

लाभार्थ्यांचे प्राधान्यक्रम

वरील जगणारे (आरोग्य, शिक्षण व राहणीमान वंचितता असणारे) सर्व स्तरातील सर्व लोक.

वरीलपैकी प्रत्येक बाब कुटुंबाचे उत्पन्न वाढविण्याच्या उद्देशाने आहे, हे सर्वांना स्पष्ट असावयास हवे. मनरेगाच्या यशोगाथावर विभागाकडून एक पुस्तक प्रकाशित करण्यात येत आहे. त्यामध्ये वरीलपैकी प्रत्येक कामामुळे लोकांच्या उत्पन्नावर होणाऱ्या परिणामांची स्पष्टता आणण्यात आली आहे. त्याचा अभ्यास करून कोणत्याही कुटुंबास मनरेगा अंतर्गत कोणतेही काम दिल्यास उत्पन्नात किती वाढ होईल याचा तुलनात्मक अभ्यास करता येईल. त्या कुटुंबाच्या सद्यपरिस्थितीनुसार सुविधापतीचा जो टप्पा गाठावयाचा आहे त्यासाठी मनरेगाचे नियोजित काम दिल्याने त्या कुटुंबास तो टप्पा गाठता येईल, याचा मेळ घेण्यात यावा. कामांचे नियोजन आणि त्यांची गती व गुणवत्तापूर्ण अंमलबजावणीतून ते कुटुंब सुविधापतीच्या वांछित टप्प्यापर्यंत पोहचले पाहिजे हे आपले उद्दिष्ट आहे. याबाबतीत प्रत्येक कुटुंबास शिक्षित करणेसुद्धा आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक कामाच्या अर्थकारणावर अभिसरण करणाऱ्या संबधीत विभागाने वेगळ्याने टिप्पणी (नोट) तयार करावी.

शासन निर्णय:

वरील सर्व विवेचनांती कुटुंब व गावनिहाय नियोजन, या सर्व बाबतीत विविध विभागांनी पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या, गावपातळीवर नियोजन करण्यास जबाबदार व्यक्ती तसेच त्यांच्या क्षमता बांधणीसाठी विभागवार जबाबदार व्यक्ती, अंमलबजावणीचे टप्पे, नंदादीप गावे व तालुके विकसित करणे, तसेच मनरेगा व विविध विभागाचे अधिकारी व कर्मचारी यांच्या कामांमध्ये समन्वयाकरीता तपशील (उदाहरणदाखल शिक्षण विभाग) खालीलप्रमाणे विशद करण्यात येत आहे.

गाव पातळीवर नियोजन

१. सर्व विभागाने आपापल्या कामाशी निगडित कुटुंबांसाठी मनरेगाच्या कामाचे नियोजन करावयाचे आहे. असे करून कुटुंबांच्या उत्पन्नात भर घालावयाची आहे. जेणेकरून त्या कुटुंबांच्या बाबतीत प्रत्येक विभागाशी निगडित वंचितता संपुष्टात आणणे शक्य होईल.
२. आरोग्य, शिक्षण किंवा राहणीमानाशी निगडित वंचितता दूर होईपर्यंत संबंधित कुटुंबांना मनरेगामार्फत वैयक्तिक, सामुदायिक किंवा सार्वजनिक मत्ता निर्मितीसाठी रोजगार द्यावयाचे आहेत. यातील वैयक्तिक मत्ता निर्मितीत सर्वाधिक भर द्यावयाचा आहे. याची दोन कारणे आहेत:-
 - २.१ भारत सरकारने मनरेगांतर्गत किमान ६० टक्के व्यय वैयक्तिक कामांवर करण्याचे उद्दिष्ट ठरवले आहे.
 - २.२ वैयक्तिक मत्तातून कुटुंबांच्या उत्पन्न वाढीसाठी मत्ता निर्माण होते. त्यामुळे कुटुंबाकडे टिकाऊ स्वरूपाचे उत्पन्नाचे साधन निर्माण झाल्यामुळे ते कुटुंब भविष्यात दारिद्र्यातून कायमस्वरूपी बाहेर पडण्याकडे मार्गक्रमण करते.

तथापि, बऱ्याच कुटुंबांकडे जमिनीची उपलब्धता नसते किंवा काही व्यवसाय सामूहिक स्वरूपात केल्यानेच फायदेशीर ठरतात. अशा वेळी सामुदायिक स्वरूपाच्या मत्ता निर्माण केल्या पाहिजेत. याप्रकारच्या मत्ता निर्मितीकडे राज्यात अजून फारसे लक्ष गेलेले नाही आहे. याकडे जाणीवपूर्वक व डोळसपणाने कार्य करण्याची आवश्यकता आहे. राज्यात MSRLM मार्फत मोठ्या प्रमाणावर स्वयंसहायता समूह (Self Help Group) तयार करण्यात आले आहेत. तसेच कृषी विभागामार्फत बरेच Farmers Producers Company व Farmers Producers Organisation तयार करण्यात आल्या आहेत. या सर्वांचा उपयोग दारिद्र्य निर्मुलनासाठी सामुदायिक मत्ता निर्मितीकरिता करणे अगत्याचे आहे.

कोणत्याही वैयक्तिक, सामुदायिक किंवा सार्वजनिक मत्तापासून उत्पन्न मिळवताना सार्वजनिक पायाभूत सुविधा जसे-रस्ते, गोडाऊन यांची आवश्यकता असते. त्याचे नियोजन सुद्धा मनरेगामार्फत करणे आवश्यक आहे. या राज्यात सार्वजनिक कामांमध्ये कार्य करण्यास लोक उत्सुक नसतात. कारण की, मनरेगाची मजुरी बाजार भावापेक्षा कमी असते. अशा वेळी लोकांना समजावून सार्वजनिक मत्तांचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. तसेच, अशा कामांसाठी यंत्रसामुग्रीचा वापर करून आवश्यकतेनुसार राज्य शासनाच्या निधीचा उपयोग केला पाहिजे.

३. विविध विभागांशी निगडित कुटुंबे

१. महिला बाल विकास विभाग:

- १) कुपोषित बालके असलेली कुटुंबे.
- २) कुपोषित महिला असलेली कुटुंबे.
- ३) गरोदर व स्तनदा माता असलेली कुटुंबे.
- ४) एकल महिला कुटुंबे.

२. शालेय शिक्षण विभाग:

- अ) १४ वर्षे वयापर्यंत शाळाबाह्य किंवा शाळेत अनियमित बालके असलेली कुटुंबे.
- ब) दहा वर्षे वयापेक्षा अधिक वयाचे शंभर टक्के लोक निरक्षर असलेली कुटुंबे.

३. आदिवासी विकास विभाग: अनुसूचित जमातीतील सर्व कुटुंबे.

४. सामाजिक न्याय विभाग: अनुसूचित जातीतील सर्व कुटुंबे.

५. इतर मागास वर्ग विभाग: VJNT, OBC व SBC कुटुंबे.

६. मत्स्यव्यवसाय विभाग: चांगले पर्जन्यमान असलेल्या भागातील भूधारक कुटुंबे.

७. पशुसंवर्धन विभाग: पशुपालनाचे प्रारंभिक ज्ञान असलेले भूधारक तसेच भूमिहीन कुटुंबे.

८. कृषि विभाग: भूभागाच्या पर्जन्यमानाचा विचार न करता सर्व भूधारक कुटुंबे.
 ९. ग्रामीण विकास विभाग: ग्रामीण भागातील सर्व कुटुंबे.
 १०. मृद व जलसंधारण विभाग: सिंचन व्यवस्था नसलेली भूधारक कुटुंबे.
 ११. महसूल विभाग: मत्ता निर्मितीच्या उद्देशाने सर्व भूमिहीन कुटुंबे.
 १२. कौशल्य विकास विभाग: वर्षातून १०० दिवसांपेक्षा अधिक मजुरी करणारी कुटुंबे
 १३. उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग: इयत्ता १२ वी पेक्षा अधिक शिक्षण घेतलेली परंतु MPI प्रमाणे कोणत्यातरी वंचिततेत सापडलेली कुटुंबे.
 १४. मनरेगा विभाग: गावातील सर्व भूमिहीन, अल्प व अत्यल्प भूधारक कुटुंबे.
 १५. जलसंपदा विभाग: सिंचित शेत जमीन असलेली परंतु कोणत्यातरी वंचिततेत सापडलेली कुटुंबे.
 १६. पणन विभाग: गावात तयार होणाऱ्या शेतमालाच्या साठवणूक करण्याच्या व्यवस्थेची कमतरता असलेली गावे.
४. **गावपातळीवर नियोजन करण्यास जबाबदार व्यक्ती:**
- १) ग्रामसभा म्हणजेच ग्रामस्थ, सरपंच, पंचायत सदस्य.
 - २) ग्रामरोजगार सेवक.
 - ३) समुह साधन व्यक्ती (MSRLM CRP.) महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जिवोन्नती अभियान
 - ४) अंगणवाडी कार्यकर्ती.
 - ५) जिल्हा परिषद शाळेतील शिक्षक.
 - ६) गावात असल्यास आदिवासी, सामाजिक न्याय तसेच, इतर मागास व बहुजन कल्याण विभागांच्या आश्रम शाळेतील शिक्षक.
 - ७) ग्रामसेवक.
 - ८) तलाठी.
 - ९) गावात मुख्यालय असल्यास उप केंद्रातील ANM.
 - १०) कृषी सहाय्यक.
५. **गाव पातळीवरील कर्मचाऱ्यांची क्षमता बांधणीसाठी विभागवार जबाबदार व्यक्ती:-**
- १) विस्तार अधिकारी, पंचायत.
 - २) APO व तांत्रिक सहाय्यक (मनरेगा).
 - ३) अंगणवाडी पर्यवेक्षिका.
 - ४) नायब तहसिलदार.
 - ५) कृषि पर्यवेक्षक.
 - ६) केंद्र प्रमुख (शिक्षण).
- ग्रामस्तरावरील कर्मचारी/लोकांची क्षमताबांधणी होईपर्यंत या पातळीवरील लोकांनी गाव पातळीवरील नियोजनाच्या वेळी हजर रहावे.
६. **अंमलबजावणीचे टप्पे:-**
- १) **टप्पा-१:** (पुढील २ महिन्यांत अंमलबजावणीस सुरुवात)
 - १.१ आरोग्य आणि शिक्षणाच्या वंचिततेच्या आधारावर १०० टक्के कुटुंबांचे सर्वेक्षण.
 - १.२ प्रत्येक विभागातील स्वयंप्रेरीत व उत्कृष्ट असे कार्य करणारे, प्रत्येकी ५० अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांनी, कोणतेही अतिरिक्त आर्थिक लाभाची अपेक्षा न बाळगता, दत्तक घ्यावयाच्या गावांची संख्या आणि नावे ठरवणे. या गावांना **नंदादीप** गावे म्हणून संबोधण्यात येईल.
 - १.३ सोबतच काही तालुकेसुद्धा **नंदादीप तालुके** म्हणून शासन मान्यतेने निवडण्यात येतील.
 - २) **टप्पा-२:** (पुढील ६ महिन्यांत अंमलबजावणीस सुरुवात)

- २.१ आरोग्य आणि शिक्षणाच्या वंचिततेच्या आधारावर अजून काही कुटुंबे गरजू असल्यास ती १०० टक्के कुटुंबे.
- २.२ मानवीय सिद्धांताच्या रोजर्स कव्ह प्रमाणे प्रत्येक मनुष्य समुदायात २.५ टक्के मनुष्य सृजनशील (innovators) असतात. त्यास अनुसरून प्रत्येक विभागातील स्वयंप्रेरीत व उत्कृष्ट असे कार्य करणारे २.५ टक्के अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांनी दत्तक घ्यावयाच्या गावांची संख्या आणि नावे ठरवणे.

३) टप्पा - ३ वरीलप्रमाणे अंमलजबाबणी करतांना -

- ३.१ पुढील २ महिन्यात साधारण ३०० गावे नंदादीप गावे म्हणून निवडले जातील.
- ३.२ पुढील ६ महिन्यात साधारण ५,००० गावे नंदादीप म्हणून निवडले जातील.
- ३.३ मानवीय सिद्धांताच्या रोजर्स कव्ह प्रमाणे सृजनशील (innovators) लोक यशस्वी झालेले पाहून पुढील १३.५ टक्के लोक तशाच प्रकारे यशस्वी होण्यासाठी कार्य करण्यास तयार होतात. यांना बदलांना लवकर स्वीकार करणारे (early adaptors) म्हटले जाते. राज्यातील सर्व अधिकारी/कर्मचारी मिळून संख्या ऐवढी आहे की त्यांचे १६ टक्के (२.५ + १३.५) हे ४४,००० पेक्षा अधिक होईल. म्हणून अशा पध्दतीने साधारण ५ वर्षांमध्ये राज्यातील १०० टक्के (४४,०००) गावांमध्ये नंदादीप गावे कार्यरत होतील.

७. कर्मचारी व अधिकारी यांची क्षमताबांधणी व प्रशिक्षण:

- १) यापूर्वी दिलेले प्रशिक्षण:
 - १) बाह्यस्थ संस्थेमार्फत नियुक्त सर्व ३,००० कर्मचाऱ्यांचे ३ दिवसीय प्रशिक्षण पूर्ण.
 - ब) राज्यातील २६,६०० ग्राम रोजगार सेवकांचे प्रशिक्षण पूर्ण झाले आहे.
- २) पुढील काळात नियोजित प्रशिक्षण:
 - अ) MSRLM अंतर्गत कार्यरत CRP, बँक सखी, पशु सखी, कृषी सखी (साधारण ३०,०००) यांचे प्रशिक्षण.
 - ब) कृषी विभागांतर्गत कार्यरत गावापासून तालुका स्तरापर्यंतचे सर्व कर्मचारी/अधिकारी (साधारण २०,०००) यांचे प्रशिक्षण.
 - ३) वरील बिंदु क्र. ५ व ६ मधील सर्व कर्मचारी/अधिकारी यांना ३ दिवसीय प्रशिक्षण देण्यात येईल.

८. मनुष्यबळाची कमतरता आणि MSRLM केडरचा सदुपयोग:

आपल्या देशात २४,००० लोकसंख्येमागे एक शासकीय सेवक आहे तर इंग्लंडमध्ये १३१ मागे एक (स्रोत:रोहिणी नलेकेणी यांच्या टाईम्स ऑफ इंडियामधील दि.११.१०.२०२२ चा लेख) अशा परिस्थितीत १०० टक्के कुटुंबांचे वंचितता निर्मूलन, तसेच, निवडक गावांतील १०० टक्के कुटुंबांच्या समृद्धीचे नियोजनाचे कार्य जिकरीचे असू शकेल. त्यामुळे MSRLM च्या साधारण ३०,००० लोकांच्या प्रशिक्षित केडरचा सदुपयोग शासनाच्या सर्व विभागाने करून घेणे योग्य राहिल.

असे केल्याने स्वयंसहायता गटातील कुटुंबांना तसेच, स्वयंसहायता गटांना मनरेगा योजनेचा लाभ अधिक प्रमाणात मिळेल.

त्याचप्रमाणे फार्मर्स गटांचासुद्धा दोन्ही घटकांना (शेतकरी आणि शासन) होणाऱ्या लाभाच्या दृष्टीने सदुपयोग करणे योग्य राहिल.

९. मनरेगा यंत्रणेद्वारे करावयाची कार्ये:

- १) विविध विभागातील लोकांच्या संयुक्त विद्यमाने जेवढी कामे नियोजित होतील ती सर्व कामे समृद्धी बजेटमध्ये समाविष्ट करणे.
- २) त्या सर्व कामांना ग्रामसभेची मंजूरी घेणे.

- ३) सर्व कामे मिलून ग्रामपंचायत पातळीवर ६०:४० च्या प्रमाणात बसतात की नाही हे पाहणे. बसत नसल्यास अधिक अकुशलची कामे घेणे.
 - ४) ग्रामपंचायतीत नियोजित सर्व कामांची अंमलबजावणी करताना शक्यतो प्रति जॉबकार्ड १०० दिवसांपेक्षा अधिक मनुष्यदिवस निर्मिती होऊ नये करिता अधिक जॉबकार्ड देणे. तसेच, १८ वर्षांपेक्षा अधिक वयाचे तरुण-तरुणींनी मागणी केल्यास त्यांनासुध्दा वेगळे जॉबकार्ड देणे.
 - ५) प्रत्येक जॉबकार्डावर १०० मनुष्यदिवस कामे होतील एवढी कामे दरवर्षी पूर्ण करणे. त्यापेक्षा अधिक कामे करावी लागत असल्यास ती कामे पुढील वर्षी करणे.
 - ६) अतिरिक्त/मागणीप्रमाणे जॉबकार्ड देण्याचे कार्य पंचायत समितीमधील मनरेगा यंत्रणेद्वारे पूर्ण केले जातील.
 - ७) नियोजित कार्य पंचायत यंत्रणेद्वारे करावयाचे ठरले असल्यास तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता पंचायत यंत्रणेतील अनुक्रमे तांत्रिक सहायक व गट विकास अधिकारी देतील.
 - ८) त्याचप्रमाणे नियोजित कार्य इतर कोणत्याही विभागाद्वारे कार्यान्वित करावयाचे ठरले असल्यास संबंधित विभाग त्यास प्रशासकीय मान्यता देईल. तसेच, संबंधित ग्राम पंचायतीकरता नेमून दिलेले तांत्रिक सहायक त्यास तांत्रिक मान्यता देईल.
 - ९) पंचायत शिवाय इतर विभागांच्या कार्याचे मस्टर काढण्याचे कार्य तहसिल कार्यालयातील CDEO करेल. तथापि, एखाद्या विभागाद्वारे अंमलबजावणी होणारे कार्याचे प्रमाण वाढल्यास त्या विभागास वेगळे CDEO देण्यात येईल.
 - १०) नियोजित कार्याच्या वर्ककोडनुसार अंमलबजावणीचे मासिक प्रगती अहवाल विभागनिहाय उपलब्ध करून दिले जातील.
 - ११) विभागाद्वारे नियोजित कार्याच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी वेळच्यावेळी सोडविल्या जातील.
१०. **विविध विभागांच्या जबाबदाऱ्या:**
- १) गावपातळीवरील नियोजनात सहभागी होणे.
 - २) आपल्या विभागाशी निगडित कुटुंबनिहाय नियोजनाची अद्ययावत माहिती ठेवणे.
 - ३) नियोजनाप्रमाणे कार्याची अंमलबजावणी करणे व त्याचा पाठपुरावा करणे.
 - ४) विभागाद्वारे नियोजित कार्ये ६०:४० या प्रमाणात बसतात की नाही याची खबरदारी घेणे. गरजेनुसार अतिरिक्त अकुशल तयार करणे. ते ही शक्य होत नसल्यास जिल्हा नियोजन समिती (DPC) किंवा विभागाकडून अतिरिक्त निधी उपलब्ध करून देणे.
 - ५) नियोजित कुटुंबास मनरेगामध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त करणे.
 - ६) कुटुंबासाठी नियोजित कार्ये प्रति जॉबकार्ड १०० दिवसांच्या आत पूर्ण होतील यासाठी गरजेनुसार जॉबकार्ड विभक्तीकरण करणे तसेच, १८ वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या युवकांना अतिरिक्त जॉबकार्ड देणे.
 - ७) विभागाद्वारे नियोजित कार्याचे मस्टर वेळच्यावेळी निघेल याची खबरदारी घेणे. तसेच, कोणतेही Transaction Reject होणार नाही याची खबरदारी घेणे.
११. **मिशन PMU (Project Management Unit) ची स्थापना :**
- याप्रकारे कार्य करित असतांना संनियंत्रण आणि समन्वयाच्या कार्यात प्रचंड वाढ होणार आहे. ती सर्व कार्ये सुरळीतपणे पार पाडता यावीत याकरिता मिशन स्तरावर PMU ची स्थापना करण्यात येईल. राज्यात ५,००० गावांमध्ये नंदादीप गावाच्या कार्यास सुरु होतांना वेगळे मिशन कार्यालय स्थापन करण्याची गरज भासू शकते. यश येत असल्यास सर्व ४४,००० गावे समृद्ध होईपर्यंत या मिशन ची आवश्यकता राहिल.

१२. १०० टक्के कुटुंबांसाठी कार्य करताना विभागांच्या कार्याची रुपरेषा बदलेल. त्यातील काही येथे नमूद करण्यात येत आहे.
- १) **पशुसंवर्धन विभाग:** मनरेगाद्वारे गोठा दिल्याने स्वच्छतेची काळजी घेणे शक्य होते. यासोबत पशु संगोपनाचे योग्य प्रशिक्षण दिले गेल्यास शेळ्यांच्या मरतुकीचे प्रमाण कमी होऊन त्यांच्या संख्येत झपाट्याने वाढ होते. त्यामुळे मनरेगासोबत अभिसरण करताना विभागाचे प्रमुख कार्य प्रशिक्षण व लसीकरण दिसेल. सध्याच्या गट वाटपाच्या कार्यास बजेट उपलब्धेप्रमाणे मर्यादा पडते. मनरेगामध्ये बजेटची मर्यादा नाही. फक्त ६०:४० मध्ये प्रमाण बसवता आल्यास १०० टक्के कुटुंबापर्यंत पोहोचता येते.
 - २) **कृषि विभाग:** सध्या नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाचे कार्य कृषी विभागामार्फत करणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी वापरला जाईल एवढा निधी मनरेगांतर्गत उपलब्ध आहे. १०० टक्के जमिनीवर व खाजगी शेतांमध्ये ते करणे काळाची गरज आहे. मात्र, कृषी विभागाच्या Rules of Business मध्ये तशी स्पष्टता नसल्यामुळे त्या कार्यास गती आलेली नाही.
 - ३) **मत्स्य संवर्धन विभाग:** मनरेगांतर्गत NRM चे कार्य करित असतांना मोठ्या प्रमाणावर शेततळे बांधले जाणार आहेत. त्यातील काही शेततळ्यांमध्ये गरजेनुसार मत्स्य पालन करावे लागेल. त्या सर्व शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन व प्रशिक्षण या विभागाद्वारे द्यावे लागेल.
 - ४) **महसुल विभाग:** ग्रामीण भागात भूमिहीन शेतमजूर कुटुंबांना दारिद्र्यातून बाहेर काढण्यासाठी मत्ता देणे अगत्याचे आहे. त्यासाठी जमिनीची उपलब्धता आवश्यक आहे. अशा कुटुंबांना जमीन उपलब्ध करून देण्यासाठी गायरान, गावठाण किंवा शासकीय जागा फारशी उपलब्ध नाहीत. तसेच, ही गरीब कुटुंबे जागा विकत घेऊ शकत नसले तर त्यांना ३० वर्षांच्या लीजने जागा घेता आल्यास त्यावर मनरेगा मत्ता देऊ शकेल. परंतु, सद्यःस्थितीत त्यासाठी enabling provision कायद्यात नसल्याचे लक्षात येते. तसेच, मॉडेल करारनामा सुध्दा तयार करावा लागेल.
 - ५) **पणन विभाग:** सद्यःपरिस्थितीत राज्यात फक्त ४० टक्के शेतमालासाठी गोडाऊन/कांदेचाळची व्यवस्था होते. मनरेगामध्ये गोडाऊन अनुज्ञेय कार्य आहे. गोदामांच्या आवश्यकतेबाबत तसेच, त्याच्या व्यवस्थापनाबाबत माहिती पसरवण्याचे कार्य विभागाने करणे आवश्यक आहे.

१३. **शिकण्याच्या प्रक्रियेस आलेली गती:**

मागील ८-१० वर्षांमध्ये गूगल, युट्युब, व्हॉट्सअप, झूम, गुगलमीट, ट्विटर इत्यादीत वाढ झाली आहे. त्यातच, मागील दोन-अडीच वर्षे कोव्हिड-१९ मुळे वेळोवेळी लागलेल्या ताळेबंदीमुळे लोकांना समाज माध्यमे वापरण्याची सवय लागली आहे. याचा उपयोग युट्युबचे व्हिडिओ तसेच, गुगलमधून अभ्यास करून लोक आपले उत्पन्नाचे साधन भक्कम करत आहेत. वंचितता निर्मूलन मिशन तसेच, ग्रामसमृद्धी योजनेत सर्व विभागांनी याचा योग्य पध्दतीने वापर करणे अपेक्षित आहे. त्याची काही उदाहरणे खालीप्रमाणे आहेत:

- १) मनरेगा विभागांतर्गत सरपंच, ग्रामसेवक तथा ग्रामरोजगार सेवकांचे समृद्धी बजेटचे प्रत्येकी २ तासांचे ३ दिवसांचे प्रशिक्षण झूमद्वारे घेण्यात आले. साधारण ८५,००० लोकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी साधारण रु. १ लक्ष इतका खर्च झाला.
- ब) हातकणंगले तालुक्यात स्वतःच्या मालकीची कार असलेल्या शेतकऱ्यांच्या बैठकीत दोन शेतकरी पुन्हा पुन्हा -रिसर्च शब्दाचा उल्लेख करत होते. ते काय? असे विचारले असता गूगल व युट्युबच्या व्हिडिओमधून अभ्यास आणि संबंधित शेतकऱ्यांची प्रत्यक्ष भेट यातून मिळणाऱ्या ज्ञानाचा शेतीत/जोडधंद्यात उपयोग यास ते -रिसर्च म्हणत असल्याचे दिसले.

क) खोमारपाडा (विक्रमगड तालुका, पालघर जिल्हा) गावात तरुण लोक युट्युबचे व्हिडिओ पाहून अभ्यास करतात व एकत्र येऊन चर्चा करतात.

१४. विभागनिहाय नंदादीप गावांची उद्दिष्टे :

बिंदु क्र. ६ मध्ये चर्चा केल्यानुसार सर्व विभाग वंचिततेवर आघातासाठी राज्यातील १०० टक्के गावे उद्दिष्ट ठरवतील. मात्र संपूर्ण गाव समृद्ध करण्याबाबतीत टप्पा-१ व टप्पा-२ मध्ये निवड झालेले कर्मचारी/अधिकारी यांनी प्रत्येकी खालील संख्येने गावे निवडावीत:

अ) जिल्हास्तरीय अधिकारी - मनरेगा योजनेंतर्गतच्या जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांनी प्रत्येकी २० गावे निवडावीत, अन्य अधिकाऱ्यांनी एक किंवा अधिक गावे स्वयंप्रेरणेने निवडावीत.

ब) उप जिल्हा/प्रकल्प (आविवि) स्तरीय अधिकारी - प्रत्येकी १५ गावे.

क) तालुकास्तरीय अधिकारी - प्रत्येकी १० गावे

ड) बीट/केंद्र/मंडळस्तरीय अधिकारी - प्रत्येकी ५ गावे

ई) गावस्तरीय अधिकारी - प्रत्येकी १ गाव

फ) मा. सरपंच - पूर्ण ग्रामपंचायत

यापेक्षा अधिक गावे निवडण्यास मुभा राहिल. मात्र, यापेक्षा कमी गावे शक्यतो निवडू नयेत. विविध अधिकारी/कर्मचारी संयुक्तरित्या तेच गाव निवडू शकतात. मात्र, सर्व संबंधित गावात सर्व संबंधित अधिकारी/कर्मचारी यांनी समन्वयाची जबाबदारी एकत्रितपणे घ्यावी.

१५. नंदादीप तालुके निवडण्याचे सर्वसाधारण निकष:

काही तालुक्यातील लोकप्रतिनिधी किंवा महत्वपूर्ण व्यक्ती पूर्ण तालुक्यात सगळीकडे एकाचवेळी चळवळीसारखी मनरेगांतर्गत अनुज्ञेय सर्व १०० टक्के कामे ६०:४० च्या प्रमाणात राबवून शक्य तेवढी अधिक मत्ता निर्माण करून विकासाचे उच्चांक गाठण्याचे विचार करतांना दिसतात अशा संघटनक्षमता असलेल्या महत्वपूर्ण व्यक्तींनी शासनस्तरावर अर्ज केल्यास मा. मुख्यमंत्री महोदय यांच्या मान्यतेने सदर तालुक्यात नंदादीप तालुके म्हणून मनरेगाची कामे राबविण्यात येतील. मनरेगा विभागाद्वारे अशा तालुक्यांमध्ये कर्मचारी/अधिकारी यांचे सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण व सर्वसाधारण जनतेत जाणीवजागृतीची कार्ये हातात घेण्यात येतील.

या तालुक्यांमध्ये सन्माननीय महत्वपूर्ण व्यक्ती/लोकप्रतिनिधी हे स्वयंच्या अखत्यारित असलेले अतिरिक्त निधी तसेच राज्य व केंद्र शासनाच्या विभिन्न योजनांमधून अतिरिक्त निधी उपलब्ध करून तालुका, जिल्हा व गावस्तरीय कर्मचारी/अधिकारी/स्थानिक लोकप्रतिनिधी यांच्यात समन्वयक साधून योजनांच्या अंमलबजावणीत पुढाकार घेतील.

१६. अभिसरणासाठी मनरेगाशिवाय अन्य निधी :

मनरेगासोबत अन्य विभागाच्या योजनांचे अभिसरण केल्यास त्या विभागाच्या अर्थसंकल्पीत निधीतुन अधिक पटीने कामे करता येतील.

राज्यशासन तसेच केंद्र शासनाच्या सर्व योजनांचा निधी मनरेगासोबत अभिसरणासाठी वापरता येतील. त्यातील काही योजनांची नावे उदाहरणादाखल खालीलप्रमाणे आहेत. तथापि, या यादीतील नावे ही सर्वसमावेशक (exhaustive) नाहीत. याशिवाय इतर कोणत्याही योजना, वैयक्तिक सहभाग तसेच लोकसहभागाच्या निधीसुद्धा वापरता येतील.

- १) वित्त आयोग
- २) खासदार आमदार स्थानिक विकास निधी
- ३) ग्रामपंचायतींना जनसुविधांकरीता मिळणारे अनुदान
- ४) मोठ्या ग्रामपंचायतींना नागरी सुविधांसाठी मिळणारे विशेष अनुदान
- ५) गौण खनिज विकास निधी/ जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान निधी

- ६) ग्रामपंचायतींना मिळणारे महसुली अनुदान
- ७) जिल्हा परिषद/पंचायत समिती सेस मधुन उपलब्ध होणारा निधी
- ८) ग्रामपंचायतींचे स्व-उत्पन्न
- ९) पेसा अंतर्गत उपलब्ध होणारा निधी (अनुसूचित क्षेत्रातील गावांकरिता)
- १०) ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधार कार्यक्रम (आदिवासी उपयोजना गावांकरिता)
- ११) नावीन्यपूर्ण योजना
- १२) इतर जिल्हा योजना (Other District Scheme)
- १३) यांसह केंद्र/राज्य शासनाच्या/स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अन्य योजना.

१७. **ग्रामसभेने पाठवलेल्या प्रस्तावास प्रशासकीय मान्यता देण्याची व्यवस्था निर्माण करणे:**

बिंदु क्र. १ मध्ये दिलेले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी विविध विभागातील गावस्तरीय कर्मचारी आपापल्या विभागाशी निगडीत कामांचे नियोजन करुन तालुकास्तरावर संबधित कार्यक्रम अधिकारी यांना पाठवतील. सोबतच आपापल्या विभागाच्या तालुका/प्रकल्पस्तरीय प्रकल्प अधिकाऱ्यांनासुध्दा त्याच्या प्रती पाठवतील. तालुकास्तरावर यंत्रणा नसलेल्या विभागांशी निगडीत नियोजनाची प्रत जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांना पाठवली जाईल.

पंचायत समितीशी निगडीत विभागांमध्ये प्रशासकीय मान्यता देण्याची प्रक्रिया खालीलप्रमाणे राहिल:

शिक्षण विभाग: (उदाहरणार्थ)

- १) जिल्हा परिषद तसेच शिक्षण विभागाद्वारे संचालित अनुदानित शाळांशी निगडीत सर्व प्रस्ताव गट शिक्षणाधिकारी यांच्याकडे सादर केले जातील. याची प्रत गट विकास अधिकारी यांच्याकडेसुध्दा दिली जाईल.
- २) गट शिक्षणाधिकारी यांच्याकडे येणारे प्रस्ताव खालील कारणांनी त्यांच्याकडे दाखल होतील.
 - २.१ शाळाबाहय किंवा शाळेत अनियमित असलेल्या मुलांच्या पालकांचे वैयक्तिक लाभांचे प्रस्ताव.
 - २.२ दहा वर्षे अधिक वयाचे १०० टक्के सदस्य निरक्षर असलेल्या कुटुंबाचे वैयक्तिक लाभाचे प्रस्ताव.
 - २.३ दि. १ डिसेंबर, २०२० रोजीच्या शासन परिपत्रकानुसार अनुज्ञेय १३ कामांचा वापर करुन जिल्हा परिषद किंवा अनुदानित शाळा आकर्षक करण्यासाठी कार्याचे प्रस्ताव.
- ३) सद्य:परिस्थितीत वरीलपैकी सर्व प्रस्ताव ग्राम रोजगार सेवकामार्फत पंचायत समिती कार्यालयात दाखल होतात. त्या प्रस्तावातील आवश्यक कागदपत्रांची छाननी करुन पूर्तता झालेल्या प्रस्तावांचे वर्ककोड जनरेट करण्याची परवानगी गट विकास अधिकारी देतात. यास प्रशासकीय मान्यता म्हणता येईल. तथापि, SECURE या संगणक प्रणालीमध्ये वर्ककोड जनरेट झाल्यानंतर तांत्रिक सहाय्यक त्या कामाचे अंदाजपत्रक तयार करुन त्या कामास तांत्रिक मान्यता देतात. अशा प्रकारे सध्या दोनदा प्रशासकीय मान्यता देण्याची व्यवस्था आहे. तथापि, दुसऱ्यावेळी SECURE मध्ये प्रशासकीय मान्यता देण्याची व्यवस्था औपचारिक स्वरुपाची आहे. कारण की, सर्व छाननी/पडताळणी वर्ककोड जनरेट करण्यापूर्वी केलेली असते. राज्य शासनाच्या तांत्रिक विभागांमध्ये प्रशासकीय मान्यता मिळाल्यानंतर विस्तृत अंदाजपत्रक तयार करुन त्यास तांत्रिक मान्यता दिली जाते. पंचायत समितीत प्रशासकीय व तांत्रिक मान्यता देण्याची व्यवस्था राज्य शासनाच्या व्यवस्थेशी सुसंगत आहे.
- ४) शाळा आणि शिक्षण यांच्याशी निगडीत कामांमध्ये गट शिक्षणाधिकारी यांचा सहभाग शिक्षण व्यवस्थेसाठी पोषक ठरेल. त्यामुळे शाळांना आकर्षक करण्यासाठी प्रस्तावांची छाननी करुन

- कागदपत्रांची पूर्तता करण्याची जबाबदारी गट शिक्षणाधिकारी यांची राहिल. त्यानंतर गट विकास अधिकारी यांनी त्या प्रकरणांवर पुन्हा छाननीची द्विरुक्ती करू नये. याचा अर्थ अशा कामांना प्रशासकीय मान्यता गट शिक्षणाधिकारी देतील.
- ५) अशा प्रकारे मान्यता मिळालेल्या कामांचे तांत्रिक सहायक SECURE प्रणालीमध्ये अंदाजपत्रक तयार करतील त्यास पंचायत समिती, जिल्हा परिषद उपविभाग तसेच सार्वजनिक बांधकाम उपविभागातील कनिष्ठ अभियंता रु.५.०० लक्ष मर्यादेत तांत्रिक मान्यता देतील व त्यानंतर ऑनलाईन पध्दतीने SECURE मध्ये औपचारिक प्रशासकीय मान्यता गट विकास अधिकारी देतील. त्यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या प्रस्तावावर गट विकास अधिकारी यांनी कार्यालयीन कामकाजाच्या दोन दिवसांच्या आत वर्ककोड तयार करणे आवश्यक राहिल. रु.५.०० लक्षपेक्षा अधिकच्या कामांना प्रचलित नियमांप्रमाणे उपअभियंता तांत्रिक मान्यता देतील.
- ६) तांत्रिक बाबीतील काही चुका झाल्यास त्यास गट विकास अधिकारी किंवा गट शिक्षणाधिकारी जबाबदार राहणार नाहीत हे येथे स्पष्ट करण्यात येत आहे.
- ७) ६०:४० प्रमाण राखणे: शाळा आकर्षक करण्यासाठी लागणारे जवळजवळ सर्व कामांमध्ये कुशल-(Material Component) अधिक असतात. त्यामुळे शाळांकडून प्रस्ताव येताना खालील बाबींवर विचार केले गेले असले पाहिजेत.
- ७.१ अतिरिक्त लागणारा कुशलचा भाग शिक्षण विभागाकडून येणाऱ्या निधीतून व्हावा.
- ७.२ शिक्षण विभागाकडून वेगळा निधी येणार नसल्यास आमदार/खासदार निधी किंवा ग्रामपंचायतीचा निधी किंवा अशाप्रकारच्या अन्य निधीतून कुशलचा अतिरिक्त लागणारा खर्च करण्यात यावा.
- ७.३ वरील दोन्ही शक्य होत नसल्यास अतिरिक्त लागणारे साहित्य लोक/पालक सहभागातून मिळवावे.
- ७.४ वरील तीनही शक्य होत नसल्यास गावातच लोकांना प्रोत्साहित करून अधिक अकुशल तयार होणारी कामे जसे विहीर, शेततळे, पाणंद रस्त्यातील मातीकाम, शेतात किंवा बांधावर फळबाग/वृक्ष लागवड, शाळेच्या आवारात वृक्ष/फळबाग लागवड, गायरान/ गावठाण/ शासकीय जमिनीत वृक्ष/फळबाग लागवड इत्यादी कामांची जोड द्यावी.
- ७.५ शिवाय तालुक्यात किंवा जिल्ह्यात इतर ठिकाणी अकुशलची अतिरिक्त कामे होऊन काही कुशल उपलब्ध होत असल्यास त्याचा वापर करावा.
- ८) बिंदु क्र. ७.४ मधील कामे शाळेला आकर्षक करण्याची इच्छा झालेल्या शाळा/ शिक्षकांनी करावयाची आहेत. येथे स्पष्ट करण्यात येत आहे की, इच्छुक नसलेल्या शिक्षकांना यातली कोणतीही कामे करण्यास बंधनकारक करण्यात येऊ नये.
- ९) बिंदु क्र. ७.४ मधील कामांची कागदपत्रांची पूर्तता करण्याची जबाबदारी शिक्षक/ शाळा/ केंद्रप्रमुख/गट शिक्षणाधिकारी यांनी घ्यावी. कारण की, ही कामे झाली नाहीत तर ६०:४० चे प्रमाण राखले जाणार नाही. त्यामुळे शाळा आकर्षक करण्याचे कार्य करता येणार नाही. कागदपत्रांची पूर्तता झालेल्या पण शाळा सुशोभीकरणाशी निगडित नसलेल्या प्रकरणांना प्रचलित पध्दतीने इतर अधिकाऱ्यांनी प्रशासकीय व तांत्रिक मान्यता द्यावी.
- १०) बिंदु क्र. ७.४ मधील कामांना प्रशासकीय व तांत्रिक मान्यता मिळून ती कामे सुरु झाली असल्याची खात्री गट शिक्षणाधिकारी यांनी शाळा/शिक्षक यांच्या मदतीने करावी. जेणेकरून, शाळा सुशोभीकरणाकरिता निधी प्राप्त होईल.

- ११) बिंदु क्र. २.१ आणि २.२ मधील कुटुंबांचे मनरेगांतर्गत प्रस्ताव तयार करण्याचा हेतू त्या कुटुंबाकडे स्मार्टफोन विकत घेता यावे यासाठी आहे. कुटुंबाकडे स्मार्टफोन असल्यावर शिक्षकांद्वारे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढीसाठी त्याचा सर्जनात्मक पध्दतीने वापर केला जाईल अशी एक धारणा आहे. तसेच शिकण्याची गती चांगली असलेली मुले शाळाबाह्य किंवा शाळेत अनियमित असत नाहीत अशीही धारणा आहे. शिक्षणाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी पालकांच्या मोबाईलचा वापर न करणाऱ्या शिक्षकांना अशा पालकांसाठी मनरेगाचे नियोजन करण्याची आवश्यकता नाही. तसेच, शाळेत अनियमित असलेली किंवा शाळा बाह्य मुलांच्या शिकण्याच्या गतीशी काहीही संबंध नाही असा विश्वास करणाऱ्या शिक्षकांनी सुध्दा संबंधित पालकांसाठी मनरेगाच्या कामांचे नियोजन करण्याची गरज नाही.
- १२) जिल्हा परिषद शिक्षकांची संख्या २,५०,००० आहेत. याचा १ टक्का २,५०० आणि २.५ टक्के ६,२५० होतील. एवढ्या संख्येने शिक्षक नंदादीप गावे निवडतील. प्रत्येक तालुक्यातील अधिकाधिक शिक्षक गावे दत्तक घेऊन त्यांना नंदादीपसारखे प्रकाशमान करतील. यासाठी गट शिक्षणाधिकारी यांनी शिक्षकांना प्रोत्साहित करावे. अशा उद्देशाने कार्य करणाऱ्या शिक्षकांद्वारे दत्तक घेतलेल्या नंदादीप गावांमध्ये गाव समृद्धीच्या वाटचालीचा मागोवा घेण्यासही गट शिक्षणाधिकाऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यात येत आहे. नंदादीप गावांच्या शाळा सुशोभिकरण व्यतिरिक्त मनरेगांतर्गत कामांना गट शिक्षणाधिकाऱ्यांनी प्रशासकीय मान्यता देऊ नये.
- १३) गट शिक्षणाधिकारी यांच्याकडे समग्र शिक्षा अभियानाचे अभियंतासुध्दा कार्यरत असतात. त्यांचाही सदुपयोग मनरेगांतर्गत कामांची गुणवत्ता आणि गतीसाठी करता येईल. ६०:४० च्या प्रमाणाची गणना करण्यासाठी या अभियंत्यांची विशेषकरून मदत मिळू शकेल.

या शासन निर्णयाच्या अनुषंगाने सर्व विभागांनी आपापल्या विभागाचा अभिसरण शासन निर्णय ०६ जानेवारी, २०२३ पर्यंत निर्गमित करावयाचे आहेत.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा सांकेतांक क्र. २०२२१२१५११२५५४३४९६ असा आहे. हा शासन निर्णय डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकीत करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(नंदकुमार)

अपर मुख्य सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. मा. राज्यपाल यांचे प्रधान सचिव, राजभवन, मुंबई.
२. मा. सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांचे सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ, मुंबई.
३. मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा यांचे सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ, मुंबई.
४. मा. मुख्यमंत्री यांचे अपर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
५. मा. उप मुख्यमंत्री यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
६. मा.मंत्री (रोहयो) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
७. सर्व मा.मंत्री यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
८. मा. विरोधी पक्षनेते, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांचे खासगी सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ, मुंबई.

९. मा.विरोधी पक्षनेते, महाराष्ट्र विधानसभा यांचे खासगी सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ, मुंबई.
१०. मा.समिती प्रमुख, महाराष्ट्र विधानमंडळ रोहयो समिती, विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई
११. मुख्य सचिव यांचे सहसचिव, मंत्रालय, मुंबई.
१२. सर्व अपर मुख्य सचिव/प्रधानसचिव/सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग (संबंधित क्षेत्रीय कार्यालयांना माहितीसाठी व आवश्यक कार्यवाहीसाठी).
१३. सर्व विभागीय आयुक्त.
१४. आयुक्त, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना - महाराष्ट्र, नागपूर.
१५. आयुक्त (कृषी), महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
१६. संचालक, मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
१७. सर्व संचालक, कृषि आयुक्तालय, पुणे.
१८. मुख्य अभियंता, लघु पाटबंधारे (स्थानिक स्तर), पुणे.
१९. संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, पुणे.
२०. सर्व जिल्हाधिकारी.
२१. सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद.
२२. सर्व विभागीय कृषि सहसंचालक.
२३. सर्व अधीक्षक अभियंता, पाटबंधारे/सर्व अधीक्षक अभियंता, लघु पाटबंधारे, (स्थानिकस्तर).
२४. संचालक, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.
२५. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क, मुंबई (प्रसिध्दीकरीता).
२६. सर्व जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी.
२७. सर्व उपायुक्त (विकास).
२८. महालेखापाल (लेखापरिक्षा), महाराष्ट्र १ व २, मुंबई व नागपूर.
२९. महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र १ व २, मुंबई व नागपूर.
३०. सर्व जिल्हा कोषागार अधिकारी.
३१. सर्व सह सचिव/उप सचिव/अवर सचिव व कार्यासन अधिकारी, रोहयो.
३२. सर्व मंत्रालयीन विभाग.
३३. निवडनस्ती, रोहयो-६अ.

परिशिष्ट-१

वंचित असण्याचे निकष, त्यांचे भारांश आणि क्षेत्रे

अ.क्र.	वंचिततेचे निकष	राज्याच्या MPI स्कोरमध्ये (१४.९%) विविध आयामांच्या योगदानाची टक्केवारी	प्रामुख्याने विशिष्ट आयामांच्या वंचिततेमुळे गरिबीची टक्केवारी
१.	आरोग्य (भारांश १/३)		
१.१	जर ० ते ५९ महिने वयोगटातील कोणतेही मूल, किंवा १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला, किंवा १५ ते ५४ वर्षे वयोगटातील पुरुष - ज्यांच्यासाठी पोषणविषयक माहिती उपलब्ध आहे अशी कोणतीही व्यक्ती कुपोषित असेल. (भारांश १/२)	३१.७%	१२.३९%
१.२	सर्वेक्षणापूर्वीच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत कुटुंबात १८ वर्षाखालील बालक/किशोरांचा मृत्यू झाला आहे. (भारांश १/४)	१.१%	०.८३%
१.३	सर्वेक्षणापूर्वीच्या ५ वर्षांमध्ये कुटुंबातील कोणत्याही महिलेने सर्वात अलीकडील बाळंतपणातून झालेल्या जन्मासाठी किमान ४ प्रसूतीपूर्व काळजी भेटी घेतल्या नाहीत किंवा प्रशिक्षित कुशल वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांकडून मदत मिळाली नाही तर कुटुंब वंचित आहे. (भारांश १/४)	९.१%	७.१३%
२.	शिक्षण (भारांश १/३)		
२.१	दहा वर्षे किंवा त्याहून अधिक वयाच्या घरातील एकाही सदस्याने सहा वर्षे शालेय शिक्षण पूर्ण केलेले नाही. (भारांश १/२)	१०.९%	४.२७%
२.२	शालेय वयाचा कोणतेही मूल ज्या वयात तो/ती आठवी वर्ग पूर्ण करेल त्या वयापर्यंत शाळेत जात नाही. (भारांश १/२)	७.६%	२.९६%

३.	राहणीमान (भारांश १/३)		
३.१	शेण, शेती पिके, झुडपे, लाकूड, कोळसा किंवा कोळसा वापरून घरगुती स्वयंपाक करतात. (भारांश १/७)	९.१%	१२.४६%
३.२	घरामध्ये कोणतीही स्वच्छता सुविधा नाही किंवा असुधारित आहे किंवा ती सुधारलेली आहे परंतु इतर कुटुंबांसोबत सामायिक केली आहे. (भारांश १/७)	९.१%	१२.५०%
३.३	घराला पिण्याचे पाण्याची सुधारित व्यवस्था उपलब्ध नाही किंवा सुरक्षित पिण्याचे पाणी घरापासून किमान ३०-मिनिटांच्या अंतरावर आहे (एक फेरी म्हणून). (भारांश १/७)	३.९%	५.२७%
३.४	घरामध्ये वीज नाही. (भारांश १/७)	२.३%	३.१४%
३.५	कुटुंबाकडे अपुरी घरे आहेत: मजला नैसर्गिक साहित्याचा बनलेला आहे, किंवा छत किंवा भिंत प्राथमिक सामग्रीपासून बनलेली आहे. (भारांश १/७)	७.४%	१०.१२%
३.६	कुटुंबाजवळ यापैकी एकापेक्षा अधिक मालमत्ता नाही: रेडिओ, टीव्ही, टेलिफोन, संगणक, जनावरांची गाडी, सायकल, मोटारसायकल किंवा रेफ्रिजरेटर; आणि त्याच्या मालकीची कार किंवा ट्रक नाही. (भारांश १/७)	४.९%	६.७२%
३.७	घरातील कोणत्याही सदस्याचे बँक खाते किंवा पोस्ट ऑफिस खाते नाही. (भारांश १/७)	२.८%	३.८%
४	बहुआयामी परंतु कोणत्याही विशिष्ट आयामास निर्दिष्ट करता आले नाही	-	१८.४१%

परिशिष्ट-२

विविध वंचिततेवर मात करण्यासाठी प्रत्यक्षरित्या जबाबदार विभाग

अ. क्र.	वंचिततेचे निकष	वंचित अवस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी करावयाच्या बाबी	आवश्यक सोयी सुविधा	मुख्य जबाबदार विभाग	मदतीकरिता घटकवार जबाबदार विभाग		
					सा. न्या.	आ.वि. वि	इमा. बक.
१.	आरोग्य (भारांश १/३)						
१.१	जर ० ते ५९ महिने वयोगटातील कोणतेही मूल, किंवा १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला, किंवा १५ ते ५४ वर्षे वयोगटातील पुरुष - ज्यांच्यासाठी पोषणविषयक माहिती उपलब्ध आहे अशी कोणतीही व्यक्ती कुपोषित असेल. (भारांश १/२)	१. वारंवार सकस आहार घेणे २. आहारामध्ये विविधता असणे ३. या सर्व बाबतीत आवश्यक ज्ञान असणे	१.विविधता पूर्ण मुबलक आहार २. डेटा पॅक सह मोबाईल ३. कुकिंग गॅस ४. कुकर ५ .फ्रिज ६.आकर्षक अंगणवाडी	म. व बा. वि.	अजा	अज	भज
२.	शिक्षण (भारांश १/३)						
२.१	दहा वर्षे किंवा त्याहून अधिक वयाच्या घरातील एकाही सदस्याने सहा वर्षे शालेय शिक्षण पूर्ण केलेले नाही. (भारांश १/२)	प्रौढ साक्षरता	ऑनलाईन असल्यास डेटापॅक सह मोबाईल	शालेय शिक्षण	अजा	अज	भज
२.२	शालेय वयाचा कोणताही मूल ज्या वयात तो/ती आठवी वर्ग पूर्ण करेल त्या वयापर्यंत शाळेत जात नाही. (भारांश १/२)	१. नियमित उपस्थिती २. आकर्षक शाळा ३. उत्तम शिक्षणाची गुणवत्ता	१. पालकाने पुरवावयाचे शैक्षणिक साहित्य २. डेटा पॅकसह मोबाईल ३.आकर्षक शाळा	शालेय शिक्षण	अजा	अज	भज

३.	राहणीमान (भारांश १/३)	सोयी सुविधांचे स्वामीत्व वाढवणे.	उत्पन्न वाढीसाठी मत्ता निर्मिती	१. कृषी २. पशु संवर्धन ३. मत्स्य पालन	अजा	अज	भज
----	-----------------------	----------------------------------	---------------------------------	---	-----	----	----

- १) महाराष्ट्र राज्याचे बहुआयामांवर आधारित (MPI) गरिबी निर्देशांक NFHS४ च्या आधारावर देण्यात आले आहेत.
- २) राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्व्हेक्षण-४ (NFHS-४) वर्ष २०१५-१६ मध्ये करण्यात आले होते.

परिशिष्ट- ३

जिल्हावार बहुआयामी गरीबीची टक्केवारी, त्याची तीव्रता आणि त्याचे विश्लेषण

Districts of Maharashtra	Headcount Ratio	Intensity	MPI
Ahmadnagar	15.45%	43.67%	67
Akola	13.38%	40.05%	54
Amravati	12.24%	41.90%	51
Aurangabad	14.86%	42.90%	64
Bhandara	08.19%	38.79%	32
Beed	22.66%	43.15%	98
Buldhana	18.22%	43.60%	79
Chandrapur	17.65%	43.00%	76
Dhule	33.23%	50.18%	167
Gadchiroli	20.58%	41.66%	86
Gondia	18.75%	39.31%	74
Hingoli	28.05%	42.27%	119
Jalgaon	18.60%	45.58%	85
Jalna	29.41%	42.50%	125
Kolhapur	10.17%	40.38%	41
Latur	17.90%	41.30%	74
Mumbai	03.59%	39.73%	14
Mumbai Suburban	04.65%	42.93%	20
Nagpur	06.72%	38.02%	26
Nanded	27.48%	41.43%	114

Nandurbar	52.12%	53.78%	280
Nashik	18.31%	45.45%	83
Osmanabad	17.84%	41.75%	74
Parbhani	23.39%	40.59%	95
Pune	05.29%	39.45%	21
Raigad	10.19%	45.55%	46
Ratnagiri	18.47%	40.77%	75
Sangli	10.18%	40.67%	41
Satara	11.02%	40.37%	45
Sindhudurg	15.39%	39.86%	61
Solapur	12.60%	42.62%	54
Thane	15.24%	46.94%	72
Wardha	08.82%	40.48%	36
Washim	22.53%	41.70%	94
Yavatmal	23.54%	43.56%	103

Districts of Maharashtra are as per the 2011 Census of India.

जिल्हावार बहुआयामी गरीबीचे विश्लेषण

पूर्णपणे शहरी असलेल्या मुंबई महानगरीच्या दोन जिल्हे वगळून बाकीच्या जिल्ह्यांचे Multi-Dimensional Poverty Index (MPI) त्यात देण्यात आले आहेत. ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांचे एकत्रित निर्देशांक बघितल्यास नंदुरबार सर्वाधिक अडचणीत जाणवते तर धुळे क्रमांक दोनवर आहे. निती आयोगाच्या दस्ताऐवजात MPI दशांशमध्ये दिले आहेत. समजण्यास सुकर व्हावा म्हणून त्यास १,००० या संख्येने गुणले आहे.

त्यानुसार बघितल्यास टक्केवारीत पुणे जिल्हा (५.२९%) वर सर्वाधिक चांगला जिल्हा असून नंदूरबार (५२.१२%) वर सर्वाधिक अडचणीत असलेला जिल्हा दिसतो. म्हणजेच पुणे जिल्ह्याच्या तुलनेत नंदूरबार जिल्ह्यात १० पटीने लोक गरीबीखाली जगत आहेत. मात्र MPI प्रमाणे बघितल्यास पुणे जिल्ह्याचा MPI २१ आहे तर नंदूरबार जिल्ह्याचा MPI २८० आहे. अतः MPI प्रमाणे पुणे जिल्ह्याच्या तुलनेत नंदूरबार १४ पटीने गरीब आहे. याचा अर्थ असा कि पुणे जिल्ह्यातील गरीब लोक वंचिततेच्या कमी आयामांमध्ये वंचित आहेत. तर नंदूरबार जिल्ह्यातील गरिब लोक प्रत्येकी अधिक आयामांमध्ये वंचित आहेत. नंदूरबार जिल्ह्यामधील गरीब लोकांची गरीबीची तीव्रता अधिक आहे.

तसेच राज्यात १०० च्यावर MPI असलेले ६ जिल्हे (धुळे, हिंगोली, जालना, नांदेड, नंदूरबार आणि यवतमाळ) आहेत.

त्याचप्रमाणे फक्त ग्रामीण भागाचे MPI बघितल्यास राज्यातील १३ जिल्ह्यांचे MPI १०० पेक्षा अधिक आहेत. ते जिल्हे खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) नंदूरबार (३०३), २) ठाणे (२४१), ३) धुळे (१९९), ४) नांदेड (१४३), ५) जालना (१४०), ६) हिंगोली (१३३), ७) नाशिक (१३०), ८) यवतमाळ (१२०), ९) परभणी (११३), १०) चंद्रपूर (१०८), ११) वाशिम (१०५), १२) बीड (१०३), १३) जळगांव (१००).

वरील यादीत गडचिरोली आणि उस्मानाबाद हे दोन आकांक्षित जिल्हे नाहीत. ही नोंद घेण्यासारखी बाब आहे. तसेच नाशिक ग्रामीण एरव्ही मागासलेले समजले जाणाऱ्या जिल्ह्यांच्या तुलनेत अधिक अडचणीत आहे, हेही लक्षात येते. परभणी आणि चंद्रपूरची स्थिती वाशिम या आकांक्षित जिल्ह्यांच्या तुलनेत अधिक अडचणीची आहे. ठाणे जिल्ह्याचा MPI पालघर जिल्ह्यामुळे असावे असे येथे गृहीत धरण्यात येत आहे. तथापि, पालघर जिल्हासुद्धा आकांक्षित जिल्हा नाही हे नोंद घेण्यासारखे आहे.

असे जिल्हे जेथे काही तालुक्यांचे शहरीकरण झाले आहे, तेथे ग्रामीण भागाची अडचण लपून जाते. या विश्लेषणातून लक्षात येते की, मनरेगा ही योजना ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी आहे. हे लक्षात घेऊन संबंधित जिल्ह्यातील जिल्हाधिकाऱ्यांनी मनरेगाच्या कामाकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

परिशिष्ट - ४

परिशिष्ट १, २ व ३ या आधारावर जिल्हानिहाय इष्टांक

S.No.	District	Population of Rural Maharashtra as per 2011 census	Population of Rural Maharashtra as per jal jeevan mission as on Apr 22	Headcount Ratio in Rural areas as per MPI report	Estimated BPL Population	Estimated no. of BPL Families	Maximum Possible Man-days under MGNREGA
1	Ahmednagar	36,30,542	39,42,566	18.57%	7,32,135	1,83,034	1,83,03,363
2	Akola	10,94,165	11,34,989	17.03%	1,93,289	48,322	48,32,216
3	Amravati	18,51,158	19,25,289	16.92%	3,25,759	81,440	81,43,972
4	Aurangabad	20,81,112	24,40,734	21.41%	5,22,561	1,30,640	1,30,64,029
5	Bhandara	9,66,503	23,78,964	11.22%	2,66,920	66,730	66,72,994
6	Beed	20,70,751	10,16,051	23.97%	2,43,547	60,887	60,88,686
7	Buldhana	20,37,398	21,20,555	20.38%	4,32,169	1,08,042	1,08,04,228
8	Chandrapur	14,28,929	15,27,639	25.06%	3,82,826	95,707	95,70,658
9	Dhule	14,79,826	17,45,789	39.46%	6,88,888	1,72,222	1,72,22,208
10	Gadchiroli	9,54,909	9,16,958	23.06%	2,11,451	52,863	52,86,263
11	Gondia	10,96,577	11,63,222	20.76%	2,41,485	60,371	60,37,122
12	Hingoli	9,98,612	11,18,022	31.50%	3,52,177	88,044	88,04,423
13	Jalgaon	28,87,206	32,31,982	21.73%	7,02,310	1,75,577	1,75,57,742
14	Jalna	15,81,617	15,37,811	33.13%	5,09,477	1,27,369	1,27,36,920
15	Kolhapur	26,45,992	31,56,467	13.97%	4,40,958	1,10,240	1,10,23,961
16	Latur	18,29,216	20,00,867	20.17%	4,03,575	1,00,894	1,00,89,372
17	Nagpur	14,74,811	16,71,794	11.26%	1,88,244	47,061	47,06,100
18	Nanded	24,47,394	26,83,724	34.48%	9,25,348	2,31,337	2,31,33,701
19	Nandurbar	13,72,821	16,88,184	55.92%	9,44,032	2,36,008	2,36,00,812
20	Nashik	35,09,814	37,26,266	29.33%	10,92,914	2,73,228	2,73,22,845
21	Osmanabad	13,76,519	13,55,928	18.99%	2,57,491	64,373	64,37,268
22	Palghar	-	19,14,751	%	-	-	-
23	Parbhani	12,66,280	15,46,500	27.84%	4,30,546	1,07,636	1,07,63,640
24	Pune	36,78,226	43,35,754	8.03%	3,48,161	87,040	87,04,026
25	Raigad	16,64,005	22,42,372	18.39%	4,12,372	1,03,093	1,03,09,305
26	Ratnagiri	13,51,346	15,66,749	21.38%	3,34,971	83,743	83,74,273
27	Sangli	21,02,786	24,54,042	12.95%	3,17,798	79,450	79,44,961
28	Satara	24,33,363	27,13,380	11.39%	3,09,054	77,263	77,26,350
29	Sindhudurg	7,42,645	7,47,275	17.52%	1,30,923	32,133	32,73,065
30	Solapur	29,18,665	30,72,504	15.92%	4,89,143	1,22,286	1,22,28,566
31	Thane	25,45,470	13,14,458	50.10%	6,58,543	1,64,636	1,64,63,586
32	Wardha	8,77,474	9,94,696	9.38%	93,302	23,326	23,32,562
33	Washim	9,85,747	10,63,106	25.01%	2,65,883	66,471	66,47,070
34	Yawatmal	21,74,195	21,84,409	27.32%	5,96,781	1,49,195	1,49,19,513
MAHARASHTRA		6,15,56,074	6,86,33,797	-	1,44,45,032	36,11,258	36,11,25,802

परिशिष्ट - ५

वारंवार लागणारा व्यय :

अ.क्र.	तपशील	मासिक व्यय (रूपये)	मनरेगा मनुष्य दिवस
१	सकस/ संतुलित/ विविधतापूर्ण/ चवदार मुबलक आहार	१,५००	६ दिवस
२	कुकिंग गॅस	१,१००	५ दिवस
३	डेटा पॅक	४००	२ दिवस
४	वीजेचे बील	५००	२ दिवस

- दर महिन्याला करावयाच्या व्ययासाठी करावे लागणारे मनुष्य दिवस १५ दिवस.
- वार्षिक लागणारे मनुष्य दिवस - १८०.

एकदा लागणारा व्यय :

अ.क्र.	तपशील	व्यय (रूपये)	मनरेगा मनुष्य दिवस
१	प्रेसर कुकर	२,०००	८ दिवस
२	मिक्सर	३,०००	१२ दिवस
३	मोबाईल	७,५००	३० दिवस

- एकदा करावयाच्या व्ययासाठी करावे लागणारे काम - ५० मनुष्य दिवस.